

A Explanation of the Geometric Structure of Imam Ali's Discourse Against the Kharijites, Post-Battle of Nahrawan

(Research Article)

Nasibeh Al-Sadat Bahrololoomi¹ , Bibi Sadat Razi Bahabadi^{2*} ,
Mohammad Etrat Doost³

Submission Date: 21 November 2023

Revision Date: 5 January 2024

Acceptance Date: 7 February 2024

(Page 77-106)

Abstract

Amidst contemporary concerns regarding the treatment of political and ideological dissenters within Islam, it is imperative to scrutinize the historical behavior of the Ahl al-Bayt. This study focuses on Imam Ali's interactions with the Kharijites, a group that opposed him, to ascertain whether his speeches directed at them, particularly after his triumph at the Battle of Nahrawan, that is, during the peak of Imam's power over them, contain any indications of rights violations or unjust suppression. Broadly, what do these speeches reveal about Imam Ali's stance and policies towards the Kharijites? For this purpose, the method of content analysis was employed, providing an unbiased and specialized framework for interpreting texts, including the rich narrative sources available. Based on the findings, the primary focus of Imam Ali's post-victory speeches is to elucidate the characteristics of the Kharijite faction. Moreover, the core and subsidiary themes of these speeches can be classified into two overarching categories: 1) Imam Ali's efforts to clarify the legitimacy or lack thereof for both sides of the conflict (his own and the Kharijites'), and 2) his insistence on meting out minimal punishment to the Kharijites while demonstrating maximum tolerance towards them.

1. Ph.D. candidate in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran

2. Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran

3. Associate Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Shahid Rajaei Tarbiat University, Tehran

*: Corresponding Author:

Email: b.razi@alzahra.ac.ir

How to cite this article: Bahrololoomi, N., Razi, B., & Etrat Doost, M. (2024). A Explanation of the Geometric Structure of Imam Ali's Discourse Against the Kharijites, Post-Battle of Nahrawan, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(44), 77-106. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.29639.3089>

Keywords: Imam Ali, Kharijites, Post-Battle of Nahrawan, Punishment and Tolerance, Content Analysis.

Extended Abstract

1. Introduction

This study investigates Imam Ali's discourse concerning his political and ideological adversaries, the Kharijites, after the Battle of Nahrawan. The longstanding allegations regarding violations of the rights of "political-ideological opponents" within Islamic texts (Quran and Hadith) necessitate examining how The Fourteen Infallibles addressed these adversaries. The primary objective of this paper is to ascertain whether Imam Ali, following his military triumph over the Kharijites—during the height of his authority over the Kharijites—exerted his beliefs upon them through force and oppression, thereby threatening their social stability and security. More generally, this article aims to clarify the thematic content that Imam Ali expressed about the Kharijites after his victory and explore how these themes interrelate with one another, and the Kharijites themselves. This will be accomplished by compiling a "coherent list" of themes derived from Imam Ali's statements, which will serve to refute any allegations regarding his tyrannical conduct towards these political-ideological adversaries while elucidating his methodology in dealing with them.

While there exists a body of valuable literature addressing Imam Ali's remarks about his opponents, these works typically lack the application of quantitative and qualitative thematic content analysis methods in their evaluations. Furthermore, many diverge from this study by analyzing all Ali's discourse concerning the Kharijites or all his opponents, resulting in differing objectives and focal points. Additionally, most studies aim to present educational, propagandistic, or political frameworks based on Imam Ali's teachings. In contrast, this paper focuses on elucidating the nature of the themes present in Imam Ali's discourse while analyzing those themes.

2. Theoretical Framework

This study exclusively examines the textual content of narrations rather than their chains, utilizing a quantitative and qualitative approach to thematic content analysis. Content analysis is a systematic method for generating a list of themes inherent in any text. The statistical population for this research consists of Imam Ali's narrations concerning the Kharijites following the Battle of Nahrawan—those that are either addressed directly to the Kharijites or addressed to others about the Kharijites. These

narrations were extracted from historical and narrative texts, including *Al-Imama wa al-Siyasa*, *Ansab al-Ashraf*, *Tarikh-i Tabari*, *Nahj Al-Balagha*, and *Tamam Nahj Al-Balagha*. During extraction, efforts were made to compile a relatively comprehensive collection, with selection and timing determined by factors such as the narrator's clarification, the content of the narration, or trust in the book itself.

3. Research Method

The identification of The Fourteen Infallibles' perspectives on their political and ideological adversaries can be conducted through various methods. However, since individuals often mask genuine thoughts behind verbal expressions and an individual's discourse serves as a primary indicator of beliefs, an effective approach for this identification involves examining the "words" articulated by The Fourteen Infallibles regarding their opponents. This examination should be complemented by established scientific methods, such as thematic content analysis.

Thematic content analysis aims to achieve an accurate identification of themes within each statement while producing a coherent list of these themes. The methodology of content analysis operates under the assumption that analyzing a speaker's verbal communications can reveal their viewpoints and priorities (Wilkinson, 2003: 68). Within thematic content analysis, the description of discourse is structured around themes rather than isolated words and encompasses three distinct phases: pre-analysis, exploration, and interpretation. During the pre-analysis phase, relevant objectives and data are established. The exploration phase clarifies the unit of analysis and coding procedures. Finally, in the interpretation phase, the coded material undergoes inferential analysis (see Oliveira, 2016: 74-76).

4. Conclusion

The analysis of Ali Ibn Abi Talib's discourse regarding the Kharijites during the timeframe from the Battle of Nahrawan to his martyrdom produced several key findings:

- Nearly fifty percent of Imam Ali's remarks are dedicated to articulating the characteristics of both sides in the conflict (himself and the Kharijites) to elucidate the validity or invalidity of each party's stance.
- The remaining portion of Imam Ali's statements focuses on detailing various punishments and leniencies he exhibited towards the Kharijite group. Significantly, themes related to leniency are far more abundant

than those about punishment; therefore, Imam Ali's approach towards the Kharijites prioritized leniency over punitive measures.

- Among the acts of leniency demonstrated by Imam Ali towards the Kharijites was his allowance for debate, which can be interpreted as an affirmation of freedom of expression—an essential component of human rights.
- While Imam Ali did not recognize the Kharijites as a legitimate sect, his punitive measures were only directed at those who committed one of two offenses: 1. Attempts to murder and injure Imam Ali and his followers, and 2. Armed insurrection against him and his supporters. So punishing the Kharijites by Imam Ali only stemmed from their armed and violent actions and not from their political and ideological oppositions.
- Even when administering punishment to the Kharijites, Imam Ali upheld principles of humanity and leniency; for example, he advocated for their pardon from retribution, ordered that their dignity be preserved while incarcerated, and arranged for medical care for those wounded following the battles.

Considering these observations, and contrary to assertions made by certain critics of Islam, even at the height of his authority over the Kharijites—particularly after defeating them militarily—Imam Ali refrained from constraining them or attempting to strip away their political and ideological freedoms through oppression or force.

References [in Persian]

- *Holy Qran*.
- *Nahj Al-Balaghah* (Researched by sobhi saleh).
- Ibn Qutaybah, A. (1410u). *Al-Imama wa al-Siyasa*, Beirut: Dar Al-Azwa.
- Baladhuri, A(1417u). *Ansab Al-Ashraf*, Beirut: Dar Al-Fakr.
- Ṭabarī, M. (1387u). *History of Al-Ṭabarī*, Beirut: Dar Al-Turath.
- Mousavi, S. (1426u). *Tama Nahj al-Balaghah*, Mashhad: Al-A'alami.

(مقاله پژوهشی)

تبیین ساختار هندسی مضامین سخنان علوی در مواجهه با خوارج، پس از جنگ نهروان

نصیب‌السادات بحر‌العلوم^۱، بی‌بی سادات رضی بهابادی^۲، محمد عترت‌دوست^۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰ بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۱۵
پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۱۱/۱۸ (از ص ۸۱ تا ۱۰۶)

چکیده

با توجه به اتهامات ناحق فراوانی که امروزه در باب تزییع حقوق مخالفان سیاسی- عقیدتی، بر دین اسلام وارد می‌شود؛ از جمله ضرورت‌ها بررسی سنت اهل‌بیت (ع) در این باب است. به همین جهت، این مقاله کوشیده به بررسی سنت امیرالمؤمنین (ع) در برابر یکی از گروه‌های مخالفان؛ یعنی خوارج بپردازد و روشن کند آیا در سخنان حضرت نسبت به خوارج، آن هم در زمان اوج قدرت ایشان (ع) بر آنها؛ یعنی پس از غلبه بر آنها در جنگ نهروان، مضامینی دال بر تزییع حقوق و رفتار ظالمانه وجود دارد؟ به عبارت کلی‌تر، مضامین سخنان علوی (ع) نسبت به خوارج، پس از غلبه بر آنها در جنگ نهروان، بر چه اموری دلالت دارند؟ جهت پاسخگویی به پرسش مذکور، از مناسب‌ترین روشها استفاده از رویکرد «تحلیل محتوای مضمونی» است؛ زیرا این رویکرد ابزاری کاملاً تخصصی و فاقد پیش‌فرض، جهت درک مضامین هر متنی؛ از جمله متون غنی روایات است. به مدد رویکرد یادشده، نمودارهای سنجش فراوانی نشان می‌دهند «تبیین مشخصه‌های فرقه خوارج» مهمترین و پرکاربردترین مضمون اصلی سخنان حضرت، در بازه زمانی پس از غلبه بر خوارج است. همچنین کلیه مضامین اصلی و فرعی سخنان مذکور حضرت، در ذیل دو مضمون فراگیر قابل ذکر هستند: ۱) اهتمام علوی به تبیین حقانیت یا عدم حقانیت دو طرف اختلاف (خود و خوارج). ۲) تأکید علوی بر کیفر حداقلی خوارج و مدارای حداکثری با آنها.

کلید واژه‌ها: امام علی (ع)، خوارج، جنگ نهروان، کیفر و مدارا، تحلیل محتوای مضمونی.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران
۳. دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران

۱. مقدمه

آزادی از بزرگترین نعمت‌هاست و میل به آن با ذات بشری عجین و از برترین امیال وی است. این میل نه تنها در دین اسلام (قرآن و احادیث) سرکوب نشده؛ بلکه بسیار محترم و محفوظ است؛ زیرا تعالیم ناب اسلامی از جمله سنت اهل بیت (ع) سرشار هستند از آزادی‌های سیاسی، عقیدتی و ...؛ مثلاً امیرالمؤمنین (ع) هرچند با مخالفان سیاسی-عقیدتی فراوانی مواجه بودند؛ اما حتی در زمان اوج قدرت بر آنها؛ یعنی پس از غلبه جنگی بر آنها نیز عرصه را بر آنها تنگ نساخته و با خفقان و اعمال زور، درصدد سلب آزادی‌های سیاسی-عقیدتی آنها نبودند.

۱-۱. بیان مسئله

از جمله جنگ‌های امیرالمؤمنین (ع) جنگ نهروان بود. ایشان پس از اتمام بازه صلح‌نامه حکمیت، به سبب حيله‌گری معاویه در ماجرای حکمیت، در مسیر رفتن به شام جهت از سرگیری جنگ صفین بود که ناگهان خبر قتل شیعیان به دست خوارج به ایشان (ع) داده شد. امام جهت دستگیری خوارج قاتل، روانه نهروان شد (طبری، ۱۳۸۷: ۸۱/۵ و ۸۶؛ ابن‌اعثم، ۱۴۱۱: ۲۶۳/۴)؛ اما خوارج با عدم تحویل آن قاتلان به امام و همچنین کشتن افراد جدیدی از یاران ایشان (ع)، جنگ نهروان را به راه انداختند (مسعودی، ۱۴۰۹: ۲/۴۰۵) که البته پس از شروع جنگ، به سرعت توسط سپاه امام مضروب و مغلوب شدند (ابن‌قتیبه دینوری، ۱۴۱۰: ۱/۱۶۹). پس از آن، امام سخنان روشنگرانه فراوانی در باب خوارج بیان فرمود؛ البته کل سخنان امام در باب خوارج -که یا «خطاب به خود خوارج» هستند، یا «خطاب به دیگران؛ اما در خصوص خوارج»- در چهار بازه زمانی گنجانده می‌شوند:

۱. از شروع اصرار خوارج به پذیرش حکمیت تا پیش از پشیمانی آنها از پذیرش حکمیت.
۲. از پشیمانی خوارج از پذیرش حکمیت تا پیش از اولین قتل تکفیری آنها.
۳. از اولین قتل تکفیری خوارج تا اتمام جنگ نهروان.
۴. پس از اتمام جنگ نهروان.

به مدد روش نظام‌مند «تحلیل محتوای مضمونی» و با رجوع به نهج‌البلاغه و کتب معتبر تاریخی، این مقاله مصمم است به تحلیل سخنان علوی در بازه زمانی چهارم (بازه پس از اتمام جنگ نهروان) بپردازد؛ یعنی روشن کند در بازه مذکور که زمان اوج قدرت امام بر خوارج بود، آیا طبق ادعای مخالفان قرون اخیر، امام- به عنوان سمبل اسلام- با جبر و شمشیر، عقایدش را بر مخالفانش تحمیل ساخته و تهدیدی جهت صلح و آرامش همگانی بوده است (رک: منتسکیو^۱، ۱۳۴۹: ۶۷۱). به عبارت کلی‌تر، این مقاله می‌خواهد روشن سازد، امام علی (ع) پس از غلبه جنگی بر خوارج، چه مضامینی در مواجهه با آنها بیان فرمودند و این مضامین چه ارتباطی با هم و با خوارج دارند تا از این رهگذر هم شبهه «رفتار ظالمانه امام» نسبت به این مخالفان سیاسی-عقیدتی را دفع نماید، و هم «شیوه هدایتگرانه امام» نسبت به این مخالفان را تبیین و تحلیل سازد.

شایان ذکر است، مقاله حاضر به روش «کمی و کیفی» تحلیل محتوای مضمونی انجام می‌شود و تنها به بررسی متون روایات می‌پردازد، نه اسنادشان.

«تحلیل محتوای مضمونی» روشی علمی و قاعده‌مند جهت ارائه «فهرست از مضامین» هر متن است. در تعریفی دقیقتر، می‌توان گفت: تحلیل محتوا اصطلاحی رایج بر فنون مختلف تحلیل متن است (وایسمورادی^۱، ۲۰۱۳: ۴۰۰). این روش، مفروض بر این است که با تحلیل پیام‌های زبانی گوینده می‌شود به کشف اولویت‌ها و دیدگاه‌های وی رسید (ویلکینسون^۲، ۲۰۰۳: ۶۸). در تحلیل محتوای مضمونی، توصیف محتوا براساس مضامین صورت می‌پذیرد- و نه کلمات- که شامل سه مرحله است: پیش‌تحلیل، اکتشاف و تفسیر. در مرحله پیش‌تحلیل، اهداف و داده‌های مربوطه تعیین می‌شوند. در مرحله اکتشاف، واحد تحلیل و کدگذاری‌ها روشن می‌شوند و در مرحله تفسیر نیز محتوای کدگذاری شده، تحت استنتاج قرار می‌گیرد (رک: الیویرا^۳، ۲۰۱۶: ۷۴-۷۶).

جامعه آماری این تحقیق عبارت است از: «روایات علوی در مواجهه با خوارج در پس از جنگ نهروان». روایات مذکور یا «خطاب به خود خوارج» هستند یا «خطاب به دیگران؛ اما در باب خوارج» هستند، و از کتب روایی و تاریخی مقابل استخراج شده‌اند: الامامه و السیاسة، انساب الاشراف، تاریخ طبری، نهج البلاغه، و تمام نهج البلاغه.

در هنگام استخراج روایات مذکور سعی شد مجموعه «نسبتاً کاملی» از سخنان حضرت استخراج شود و انتخاب و زمانبندی روایات نیز براساس تصریح راوی، متن روایات و یا اعتماد به مولف کتاب رخ داده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

- در باب مواجهه امیرالمؤمنین (ع) با خوارج، مقالات متعددی وجود دارد که از جمله آنها عبارت هستند از:
۱. «خوارج در گذرگاه تاریخ ۵» (۱۳۶۹) (یعقوب جعفری، نشریه درس‌هایی از مکتب اسلام، دوره ۲۹، ش ۱۲، ۴۵-۵۱). این مقاله به روش «توصیفی-تحلیلی» به بررسی وقایع پس از جنگ نهروان می‌پردازد و اکثراً به «گزارشات تاریخی» اتکاء دارد، نه سخنان امام.
 ۲. «اصول و روش‌های تربیتی رویارویی با مخالفان در اخلاق ارتباطی با امام علی(ع)» (۱۳۹۱)، (علی لطیفی و محمدحسین یگانه، پژوهشنامه اخلاق، دوره ۵، ش ۱۵، ۱۰۱-۱۱۶). این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی و از بُعد علوم تربیتی، در باب تمامی مخالفان امام (خوارج و غیرخوارج) است.
 ۳. «الگوی ارتباط با مخالفان در حکومت امام علی(ع)» (۱۳۹۶)، (میثم فرخی و بتول احمدی، پژوهش نامه علوی، دوره ۸، ش ۱۶، ۱۲۳-۱۴۸). این مقاله به روش تحلیل محتوای کیفی و از بُعد تبلیغی تبلیغ فرهنگ اسلامی، در باب تمامی مخالفان امام (خوارج و غیرخوارج) است.

۴. «تحلیل گفتمان انتقادی در نهج البلاغه بر اساس تئوری نورمن فرکلاف» (۱۳۹۸)، (علی قهرمانی و فاضل بیدار، پژوهشنامه امامیه، دوره ۵، ش ۹، ۱۷۵-۱۹۸). این مقاله به روش تحلیل گفتمان و در باب کل سخنان علوی پیرامون خوارج است.

۵. «تحلیل نشانه‌شناختی کنش‌های خوارج براساس نظریه «خود و دیگر» یوری لوتمان» (۱۳۹۹)، (آزاده عباسی، نشریه پژوهش دینی، دوره ۱۹، ش ۴۰، ۶۷-۹۰). این مقاله به روش نشانه‌شناسی و در باب کل سخنان علوی پیرامون خوارج است.

مقالات فوق همگی آثاری ارزشمند هستند؛ اما اولاً: هیچ‌کدام در بررسی سخنان امام از روش کمی و کیفی «تحلیل محتوای مضمونی» استفاده نکرده‌اند. ثانیاً: اکثر آنها برخلاف مقاله حاضر به بررسی کل سخنان امام در باب «خوارج یا تمام مخالفان ایشان(ع)» پرداخته‌اند؛ بنابراین اهداف و نقاط تمرکز آنها با مقاله حاضر متفاوت است. ثالثاً: اکثر آنها درصد ارائه‌الگویی تربیتی، تبلیغی یا سیاسی از کلام امام هستند. حال آنکه مقاله حاضر درصد ارائه‌الگویی از «چیستی مضامین» کلام امام و تحلیل این مضامین است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

اتهام تضييع حقوق مخالفان سياسي-عقيدتي در اسلام(قرآن و حديث)، از جمله اتهاماتي است که از ديرباز بسيار بيان، و شاخ و برگ داده می‌شود (رک: منتسکیو^۱، ۱۳۴۹: ۶۷۱) و اگرچه اکثراً اشخاصی مدعی این تضييع حقوق‌ها هستند که خود، حقوق ضعفاء و مخالفان خود را به سهولت زیر پا می‌نهند؛ اما مقاله حاضر مصمم شده است به غور در سنت یکی از معصومین؛ یعنی امام علی(ع) نسبت به یکی از مخالفانشان (خوارج) پردازد تا هم شبهه تضييع حقوق این مخالفان سياسي-عقيدتي توسط حضرت را تحت کنکاش قرار دهد، و هم به تبیین و تحلیل شیوه‌های هدایتی حضرت نسبت به آنها پردازد.

تحلیل و کنکاش مذکور مسلماً به طرق مختلفی می‌تواند صورت پذیرند؛ لکن از آنجاکه آدمی زیر زبان خویش پنهان است و سخنان هر فرد بهترین معرف عقاید اوست؛ از بهترین طرق ممکن، مذاقه در «سخنان حضرت امیر» نسبت به خوارج، و تجزیه و تحلیل این سخنان به مدد روش‌های معتبر علمی است.

۲. بحث

۲-۱. یافته‌های تحقیق

منظور از یافته‌های تحقیق در اینجا مضامین فرعی، اصلی و فراگیری هستند که از روایات علوی^۲ استخراج شده‌اند. این روایات ۱۸ عدد هستند و از کُتب ذیل جمع‌آوری شده‌اند: الامامه و السیاسة، انساب الاشراف، تاریخ طبری، نهج البلاغه و کتاب تمام نهج البلاغه^۳.

1. Montesquieu

۲. منظور اقوال علوی در باب خوارج در بازه پس از جنگ نهروان است.

۳. البته روایات نهج البلاغه به سبب ذکر کامل‌تر در کتاب تمام نهج البلاغه سید صادق موسوی، از این کتاب نقل، و علاوه بر این کتاب، سعی شد به خود نهج البلاغه یا سایر کتب مورد استفاده سید صادق موسوی نیز ارجاع داده شود.

۱-۲-۱. جداول تحلیل محتوای مضمونی

جهت انجام مراحل تحلیل محتوای مضمونی، پس از تأمل در ۱۸ روایت یافت‌شده از کتب فوق، محتوای آنها بر مبنای واحد «مضمون فرعی»، تقطیع و در ۱۸ جدول به نحو ذیل توزیع شد.

جدول ۱. نمونه جدول تحلیل محتوای مضمونی سخنان امام علی(ع) در مواجهه با خوارج پس از جنگ

نهروان

کد	محتوا	ترجمه	مضمون فرعی	فضای صدور	مخاطب	قالب بیانی	منبع
۵۲۲	قَالَ عَلِيٌّ: فَإِنْ بَقِيَ فَالْحَقُّ حَقِّي.	پس اگر زنده ماندم حق [مجازات او] از آن من است.	حق بودن مجازات ابن ملجم توسط امام	در بستر مرگ امام	خاص: خانواده امام	گفتگو	(موسوی)، ۱۴۲۶ق: (۷۰۶/۷)
۵۲۳	أَعْفُو لِلَّهِ إِنَّ شِمْتَ،	اگر بخواهم به خاطر خدا عفو می‌کنم.	جواز عفو ابن ملجم				
۵۲۴	وَإِنْ شِمْتُ أَقْصَىٰ مِنَ الرَّجُلِ. قَالَ تَعَالَىٰ: الْجُرُوحُ قِصَاصٌ	و اگر بخواهم، این مرد را قصاص می‌کنم [زیرا] خداوند فرموده است: برای زخمها، حکم قصاص است(المائده/۴۵).	جواز قصاص ابن ملجم				

مضامین اصلی معمولاً در بردارنده چندین مضمون فرعی هستند. گزارش تمام «مضامین اصلی و فرعی» و «کد»های این مضامین، در ۱۸ جدول فوق، به نحو ذیل است:

جدول ۲. جدول سنجش فراوانی مضامین سخنان امام علی(ع) در مواجهه با خوارج پس از جنگ نهروان

ردیف مضامین اصلی	مضامین اصلی	ردیف مضامین فرعی	مضامین فرعی	کدها	فراوانی مضامین فرعی	فراوانی مضامین اصلی
۱	ویژگی‌های خوارج	۱	هدایت‌ناپذیری و بدعاقبتی	/۴۴۸/۴۶۷/۴۸۴/۴۵۴ /۵۰۹/۴۵۱/۴۵۳/۴۶۲ ۵۴۰/۵۳۰/۵۱۵/۵۱۶	۱۲	۳۶
		۲	فریب‌خوردگی	/۴۹۹/۴۹۴/۴۵۷/۴۵۵ /۴۶۰/۴۵۹/۴۵۸/۵۰۰ ۴۹۵/۴۶۱	۱۰	

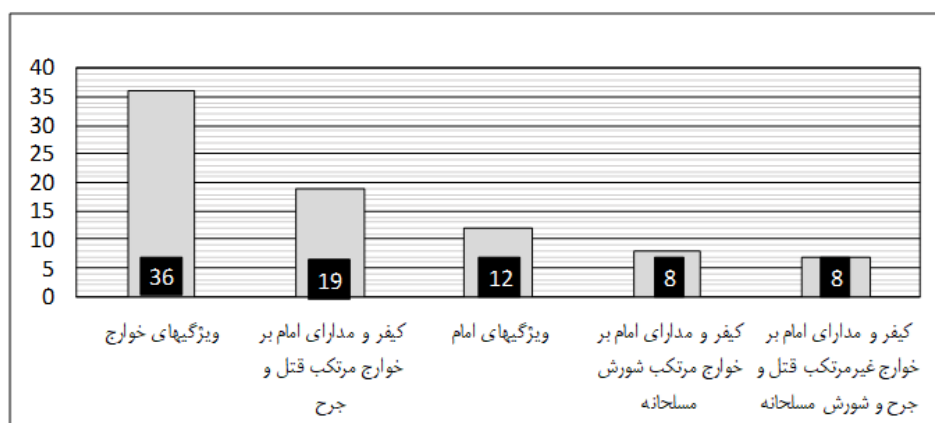
۱. مسلماً ذکر هر ۱۸ جدول به سبب حجم عظیمشان، در متن مقاله ممکن نیست به همین جهت تنها بخشی از یکی از آن جداول به عنوان نمونه ذکر شده است.

۲. به «هر مضمون فرعی» کلام امام، شماره‌ای اختصاص یافت که «کد» نامیده می‌شود.

	۴	۵۲۷/۵۰۲/۴۴۴/۴۹۲	چهل	۳		
	۲	۴۷۹/۴۴۶	همراهی با منافقان	۴		
	۲	۴۷۱/۴۶۹	بی‌حریف جنگی	۵		
	۲	۴۸۳/۴۸۲	عهدشکنی و نافرمانی	۶		
	۱	۵۶۶	تداوم تا زمان ظهور	۷		
	۱	۵۹۴	دنیاکرایی	۸		
	۱	۴۴۵	افراطگری	۹		
	۱	۴۹۸	ندامت	۱۰		
۱۹	۵	۵۳۲/۵۳۳/۵۳۴/۵۳۳ ۵۳۱	عفو از قصاص	۱۱	کیفر و مدارای امام بر خوارج مرتکب قتل و جرح	۲
	۴	۵۴۲/۵۴۱/۵۳۹/۵۳۸	عدل در اجرای قصاص	۱۲		
	۴	۵۲۱/۵۲۰/۵۱۹/۵۱۸	آسایش در زندان	۱۳		
	۲	۵۱۰/۵۱۲	مناظره	۱۴		
	۲	۵۲۵/۵۲۴	قصاص	۱۵		
	۲	۵۱۷/۵۰۸	حیس و زندان	۱۶		
۱۲	۵	۵۳۷/۵۳۶/۵۳۵/۵۰۷ ۴۷۶	زهد و شهادت‌طلبی	۱۷	ویژگی‌های امام	۳
	۳	۴۹۰/۴۹۶/۵۰۴	عالم و هادی	۱۸		
	۲	۴۷۸/۴۷۲	واجد سوابق درخشان دینی	۱۹		
	۱	۴۷۵	واجب الحکومه	۲۰		
	۱	۴۵۰	صادق	۲۱		
۸	۵	۴۷۰/۴۷۷/۴۵۲/۴۴۷ ۴۶۸	جنگ	۲۲	کیفر و مدارای امام بر خوارج مرتکب شورش مسلحانه	۴
	۱	۴۶۳	مداوای مجروحان	۲۳		
	۱	۴۶۴	رساندن مجروحان به وطنشان	۲۴		
	۱	۴۶۵	غنیمت‌گیری حداقلی	۲۵		
۸	۴	۴۹۱/۴۸۸/۴۸۹/۴۸۵	مناظره	۲۶	کیفر و مدارای امام بر خوارج غیرمرتکب قتل و جرح و شورش مسلحانه	۵
	۴	۴۸۱/۵۲۶/۵۲۸/۴۹۷	عدم کیفر عملی (بسند به نفرین)	۲۷		

۲-۱-۲. سنجش فراوانی مضامین اصلی

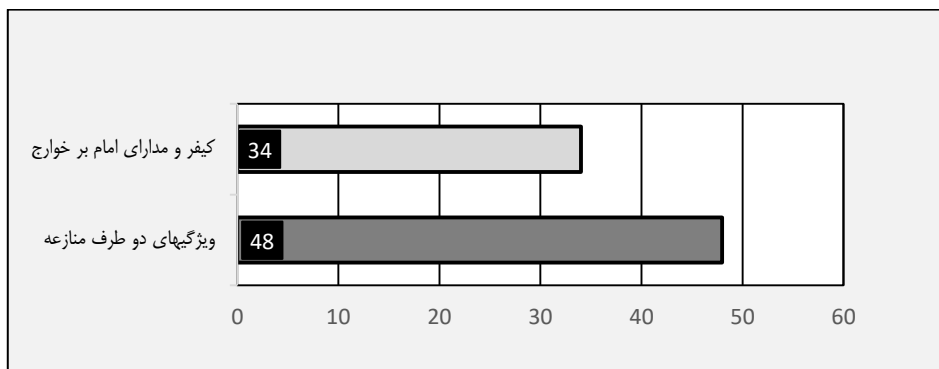
مضامین اصلی، رشته‌های اصلی متصل‌کننده الفاظ و عبارات گوینده به یکدیگر هستند. در نمودار زیر - که متعلق به مضامین اصلی سخنان امام است - بیشترین فراوانی متوجه به «ویژگی‌های خوارج» است. این امر نشان می‌دهد در مواجهه با خوارج، اولویت امام، برپایی جنگ و سرکوب نبود؛ بلکه اصلاح معایب خوارج و نیز اصلاح نگرش دیگران به آنها بود، آن هم از طریق زبان؛ یعنی از طریق بیان ویژگی‌های خوارج.

نمودار ۱. فراوانی مضامین اصلی سخنان امام

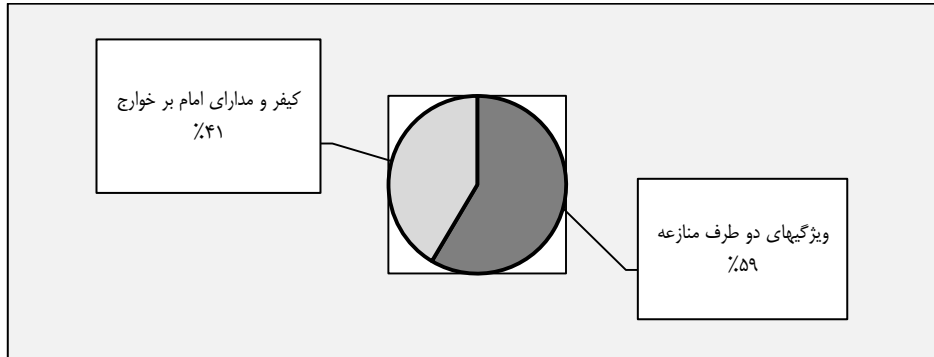
۲-۲. تحلیل مقوله‌های امام

با تأملی ژرف‌تر در مضامین اصلی سخنان امام مشاهده می‌شود، تمام مضامین اصلی مذکور، قابلیت جاسازی در ذیل دو «مقوله»^۱ مقابل را دارند: ۱. ویژگی‌های دو طرف منازعه (امام و خوارج). ۲. کیفر و مدارای امام بر خوارج. «فراوانی کدها و سهم» این دو مقوله امام، در نمودارهای ذیل درج شده‌اند:

نمودار ۲. فراوانی کدهای مقوله‌های امام

۱. هر مقوله (مضمون فراگیر) از چندین مضمون اصلی و هر مضمون اصلی از چندین مضمون فرعی تشکیل شده است.

نمودار ۳. سهم مقوله‌های امام

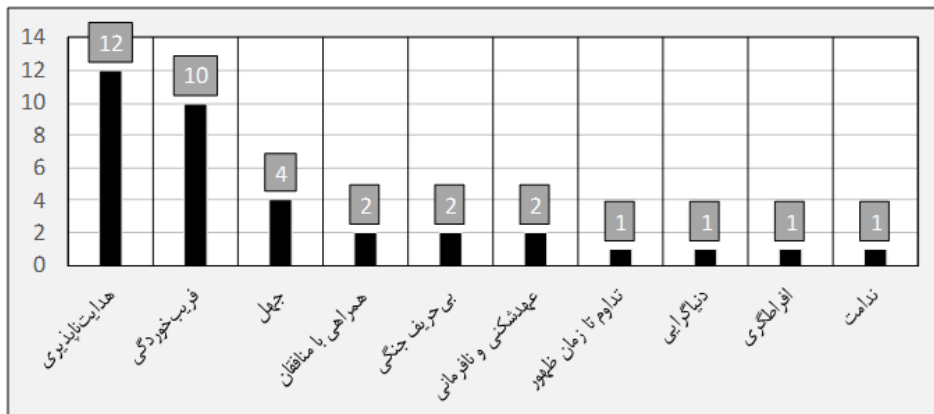
از آنجا که مقوله «ویژگی‌های دو طرف منازعه» با فراوانی ۴۸ کد و سهم ۵۹٪ - از بسامد بیشتری برخوردار است؛ ابتدا به شرح و توضیح این مقوله پرداخته می‌شود.

۲-۲-۱. ویژگی‌های «دو طرف منازعه»

این ویژگی‌ها متشکل از «ویژگی‌های خوارج» با سهم ۷۵٪ و «ویژگی‌های امام» با سهم ۲۵٪ است.

۲-۲-۱-۱. ویژگی‌های خوارج

امام جهت اصلاح خوارج و نیز اصلاح نگرش دیگران به خوارج، به چندین ویژگی این فرقه اشاراتی فرمود که عبارتند از:

نمودار ۴. فراوانی کدهای ویژگی‌های خوارج

۱. هدایت‌ناپذیری و بدعاقبتی

طبق سخنان امام، همه خوارج (ابن‌ملجم و سایر خوارج) به این ویژگی منفی گرفتار بودند؛ لکن به سبب حجم نسبتاً زیاد مطالب ابن‌ملجم، مطالب ابن‌ملجم مجزا از عموم خوارج بیان می‌شود.

۱-۱. عموم خوارج

حضرت گاه در قالب انداز، گاه پیشگویی و گاه اخبار، زیان عمومی خوارج را به آنها متذکر می‌شد (کد: ۴۵۴/۴۸۴) «قَدْ ضَرَّكُمْ» (طبری، ۱۳۸۷: ۸۸/۵) و آنها را- که قاتلان مسلمانان غیر خوارج بودند- نه تنها مستحق آتش (کد: ۴۶۲) «فَاقْتَحَمْتُ بِمِ النَّارِ» و ناله و نفرین پس از مرگ می‌دانست (کد: ۴۵۳) «بُؤْسًا لَكُمْ»؛ بلکه قاتلان نشان را از سوی پیامبر (ص) مبشره می‌نامید (کد: ۴۵۱) «قَضَى اللَّهُ عَلَى لِسَانِ نَبِيِّهِ [بشاره]» (همان). فرقه خوارج نه تنها از سوی علمای شیعی؛ بلکه از سوی علمای اهل سنت نیز شدیداً تقبیح می‌شوند. مثلاً: در الفتاوی الکبری ابن تیمه آمده است: علمای اهل سنت، در جنگ جمل و صفین کُشتگان هر دو سپاه را ستوده‌اند؛ اما در جنگ نهروان، تنها کُشتگان سپاه علوی را ستوده و کُشتگان سپاه خوارج را مغبون و مذموم نامیده اند^۱ (رک: ابن تیمیه، ۱۴۰۸: ۳/۴۴۵-۴۴۳).

۱-۲. ابن ملجم

هدایت‌ناپذیری و بدعاقبتی ابن ملجم در کلام امام، تحت دو عنوان بیان شده است:

الف. ضرر زنده به خود

ابن ملجم با ضربت شمشیرش به امام، در حقیقت به خود ضربت و ضرر زده بود؛ زیرا- طبق سخن امام- نه تنها در دنیا با همان شمشیر خود، به قصاص کشته می‌شد (کد: ۵۱۵) «لَا أَرَاكَ إِلَّا مَقْتُولًا بِهِ» (طبری، ۱۳۸۷: ۱۴۵/۵)؛ بلکه در آخرت هم با محاکمه و مجازات الهی مواجه بود (کد: ۵۴۰) «أَخَاصِمُهُ عِنْدَ رَبِّي» (موسوی، ۱۴۲۶: ۷/۷۱۱).

ب) از بدترین خلق خدا

ابن ملجم از نظر حضرت امیر، از بدترین خلق خدا بود (کد: ۵۱۶) «مِنْ شَرِّ خَلْقِهِ» و این نظر علوی، نه بیانگر خصومت شخصی ایشان با ابن ملجم؛ بلکه بیانگر مضمون «حدیث نبوی» مقابل است: «شقی‌ترین پیشینیان» قاتل ناقه صالح و «شقی‌ترین آیندگان» کسی است که به تو ضربت بزند، ای علی^۲ (بالذری، ۱۴۱۷: ۴۹۹/۲). در فرازی از دعای ندبه نیز جهت اشاره به قاتل امام علی (ع) و همچنین قاتل ناقه صالح (قدار)، همین تعابیر «شقاوت‌بار» بیان شده است^۳. هرچند حضرت امیر «علت تشابه» این دو شخص در شقاوت را بیان نفرمودند؛ اما با توجه به گزارشات تاریخی و روایی علت آن عبارت است از: الف) هر دو شخص یادشده به «انگیزه شقاوت‌باری» دست به قتل آیت الهی زده بودند؛ یعنی- بر اساس نقلی از ابن عباس- به آرزوی وصال به زنی، آیت الهی را به قتل رسانده بودند. قدار به عشق و آرزوی رباب و ابن ملجم به عشق و آرزوی قُطام^۴ (رک: ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۳/۳۰۹). لکن برطبق برخی گزارشات،

۱. در تکمیل سخن ابن تیمه باید گفت: دشمنان امیرالمؤمنین (ع) نه تنها در جنگ نهروان؛ بلکه در جنگ‌های جمل و صفین نیز برحق و ستودنی نبوده‌اند. به سبب «احادیث نبوی» مشهور و متواتری؛ مانند: «اللَّهُمَّ عَادِ مِنْ عَادَاهُ (عَلِيٍّ)» (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۲/۲۳) و «الفنه الباغیه» (بخاری، ۱۴۲۲: ۹۷/۱؛ نیشابوری (مسلم)، بی تا: ۲۲۳۶/۴) و ...

۲. قال رسول الله: «أَشَقَى الْأُولَى عَاقِرُ النَّاقَةِ وَأَشَقَى الْآخِرِينَ الَّذِي يَطْعَنُكَ يَا عَلِيُّ».

۳. «قَتَلَهُ أَشَقَى الْآخِرِينَ، يَنْتَحِ أَشَقَى الْأُولَى».

۴. قال ابن عباس: «كَانَ ابْنُ مُلْجَمٍ مِنْ وُلْدِ قُدَارٍ عَاقِرٍ نَاقَةٍ صَالِحٍ وَ قَصَبَتْهُمَا وَاحِدَةً لِأَنَّ قُدَارَ عَشِيقَ امْرَأَةٍ يُقَالُ لَهَا رَبَابٌ كَمَا عَشِيقَ ابْنِ مُلْجَمٍ قُطَامٌ».

عشق ابن ملجم به قسام، «انگیزه اولیه» او جهت قتل امام بود (رک: ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۲۷۵/۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۶۲/۴۲) و برطبق برخی گزارشات دیگر، این عشق، نه انگیزه اولیه؛ بلکه «انگیزه ثانویه» ابن ملجم بود و انگیزه اولیه او- به نمایندگی جمعی از خوارج- آمیخته‌ای از انگیزه‌های دینی و سیاسی بود؛ مانند خونخواهی خوارج شهید جنگ نهروان و ارتقاء وضعیت فرمانداری بلاد (رک: بلاذری، ۱۴۱۷: ۴۸۷/۲؛ ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۰: ۱۸۰/۱؛ مفید، ۱۴۱۳: ۱۷/۱).

ب) وجه تشابه بعدی دو قاتل مذکور، در «عاقبت شقاوت‌بار» آنهاست؛ زیرا ناقه صالح اگرچه اعجاز و حقانیتش کاملاً روشن بود؛ اما قوم صالح آن را کُشت و در نتیجه، به شقاوت و هلاکت الهی گرفتار شد. به همین نحو، امام علی(ع) نیز اگرچه عدم کفر و حقانیتش کاملاً روشن بود؛ اما ابن ملجم ایشان(ع) را کُشت و در نتیجه، او هم به شقاوت و قصاص الهی گرفتار شد.

۲) فریب‌خوردگی

ویژگی دوم خوارج، فریب‌خوردگی بود (کد: ۴۵۵) «عَزَّوَجَلَّ» (طبری، ۱۳۸۷: ۸۸/۵) آن هم به تحریک عوامل ذیل:

الف) شیطان: امام صراحتاً شیطان را فریبنده و گمراه‌کننده خوارج می‌دانست (کد: ۴۵۷) «الشَّيْطَانُ الْمُضِلُّ» (همان: ۸۸، ۱۱۴) و هرچند با تأکید به آنها متذکر می‌شد، مبدا فریفته و تابع او شوند (کد: ۴۹۴) «لَا يَسْتَهْوِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ»؛ اما آنها سرانجام فریفته و تابع او شدند (کد: ۴۹۹) «إِنَّ الشَّيْطَانَ أَلْيَوْمَ قَدِ اسْتَفْلَهُمْ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۵۸۹/۵) و البته شیطان هم فردای قیامت از این اعمال آنها تشکر نخواهد کرد؛ بلکه- به فرمایش امام- نفرت و بی‌زاری خواهد جست (کد: ۵۰۰) «غَدَاً مُتَبَرِّئِي مِنْهُمْ».

ب) نفس اماره: عامل فریبنده خوارج، نفس اماره بود (کد: ۴۵۸) «الْأَنْفُسُ الْأَمَارَةُ بِالسُّوءِ» (طبری، ۱۳۸۷: ۸۸/۵، ۱۱۴). نفسی که به استناد سخن امام، جهت فریب خوارج از سه طریقه مدد جست: ۱. ایجاد آرزوهای دور و دراز (کد: ۴۵۹) «عَزَّوَجَلَّ بِالْأَمَانِي»؛ ۲. گشودن باب معاصی (کد: ۴۶۰) «فَسَحَّتْ لَهُمُ بِالْمَعَاصِي» و ۳. وعده غلبه [بر امام] (کد: ۴۶۱) «وَعَدْتَهُمُ الْإِظْهَارَ».

ج) افراد جاهل: سومین عامل فریبنده خوارج- با توجه به گفتگوی امام با خریث بن راشد- افراد جاهل بودند (کد: ۴۹۵) «لَا يَسْتَخَفُّنَكَ الْجَاهِلُ». همان افرادی که دوستی و مشورت با آنها، نشانه عدم تعقل است (یعقوبی، ۱۳۹۹: ۱۲۱). هرچند امام، «مصادیق» افراد جاهل فریبنده خوارج را بیان نفرمودند؛ اما با توجه به گزارشات تاریخی؛ از جمله آنها منافقان بودند؛ مثلاً: اشعث بن قیس؛ زیرا «وی در انتهای جنگ صفین، خود را طرفدار خوارج جا زد تا بتواند خوارج را هم به پذیرش حکمیت، هم به انتخاب ابوموسی اشعری مصمم‌تر کند و به دلیل نفوذ قبیله‌ای خود، متأسفانه در هر دو مورد نیز موفق شد» (رک: فضل‌علی، ۱۳۸۰: ۶۱ و ۶۲؛ ثواقب، ۱۳۹۵: ۱۱۳-۱۰۹).

۳) جهل و حق‌جویی بی‌معرفت و یقین

براساس جدول تحلیل محتوای مضمونی، یکی دیگر از مشخصه‌های فرقه خوارج جهل و نادانی بود (کد: ۴۹۲) «أَنْتَ عَنْهُ الْآنَ جَاهِلٌ» (طبری، ۱۳۸۷: ۱۱۴/۵). جهلی که به فرمایش امام، در حق‌جویی و عباداتشان

نیز اثر کرده بود. مثلاً قرآن می‌خواندند؛ اما خواندنی، سطحی و بدون توجه به بطن (کد: ۴۴۴) «يَتَكَلَّمُونَ بِكَلَامٍ الْخَفِيِّ لَا يُجَاوِزُ حُلُوقَهُمْ» (بلاذری، ۱۴۱۷: ۳۷۶/۲)، یا اهل تهجد و نماز شب بودند؛ اما نمازی فاقد معرفت و یقین^۱ (کد: ۵۰۳) «صلاة على شك» (موسوی، ۱۴۲۶: ۵۸۹/۵). بنابراین آنها گریزان از حق و دین نبودند؛ بلکه جویای این امور بودند؛ اما چون خطا می‌کردند؛ به حق و دین حقیقی نمی‌رسیدند (کد: ۵۲۷) «طَلَبَ الْحَقَّ فَأَخْطَأَهُ» (همان: ۶۰۹/۵). این سخنان امام نشان می‌دهد که بحث خوارج، بحثی در باب «خطا و جهالت» دینی است و نه گریز و عناد دینی؛ لکن باید بررسی شود که آیا خوارج در جهالت مذکورشان، افرادی «قاصر و بی‌گناه» بودند و یا «مقصر و گنهکار»؟

آنچه از شواهد برمی‌آید گویای این است که اکثر آنها، جاهلانی «مقصر و گناهکار» بوده‌اند و نه قاصر و بی‌گناه؛ زیرا اولاً؛ به سبب مواظب مکرر امام؛ به‌خوبی از حقایق دینی آگاه شده بودند؛ بنابراین عذر موجهی، جهت ادامه به تعصب و اعمال جاهلانۀ خود نداشتند. ثانیاً؛ اگر آنها حقیقتاً جاهلانی «قاصر و بی‌گناه» بودند؛ مسلماً فاقد عقوبت اخروی می‌شدند، حال آنکه چنین نیست و امام بارها از عقوبت اخروی آنها سخن گفته است - مثلاً از گرفتاری آنها در آتش گداخته جهنم (طبری، ۱۳۸۷: ۸۸/۵) و یا از لزوم پاسخگویی آنها در دادگاه عدل الهی (موسوی، ۱۴۲۶: ۷۱۱/۷).

۴) بی‌حریف جنگی

به فرمایش امام، اگر ایشان(ع) نبود؛ خوارج بی‌حریف جنگی می‌ماندند (کد: ۴۷۱) «لَوْ لَمْ أَكُنْ فَيْكُم لَمَا قُوتِلَ أَهْلُ النَّهْرَوَانِ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۱۲/۳)؛ یعنی تا قبل از ایشان(ع) احدی جرات شمشیرکشی علیه خوارج نداشت (کد: ۴۶۹) «لَمْ يَكُنْ لِيَجْتَرِ عَلَيْهَا أَحَدٌ». این سخن امام در حقیقت، مُشعر به مضمون «حدیث نبوی» مقابل است: «يا عَلِيُّ، لَوْ لَا أَنْتَ لَمَا قُوتِلَ أَهْلُ النَّهْرِ؛ ای علی اگر تو نبودی با اهل نهروان پیکار نمی‌شد» (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۰۰). هرچند در احادیث نبوی و علوی فوق، «علت» عدم جرات مذکور بیان نشده است؛ اما با توجه به منابع تاریخی و حدیثی؛ این امر، دو علت عمده داشت که هر دو علت با تائیداتی در روایات علوی - در پیش از جنگ نهروان - نیز همراه هستند:

الف) خوارج از «طبقه خاصی» بودند؛ یعنی طبقه قُرَاء (ابن‌مزامح، ۱۴۰۴: ۴۹۰). افراد این طبقه در جامعه قرآن‌مدار صدر اسلام، از جایگاه اجتماعی والا و گهگاه از مناصب سیاسی برخوردار بودند (رک: زنجانی، بی تا: ۸۴؛ ثنایی و مجتهدی، ۱۳۹۷: ۵۱)؛ بنابراین قطعاً به‌یک‌باره شمشیرکشی علیه آنها کار آسانی نبود تا حدی که عایشه با تعجب می‌پرسید: «مَا بَالُ أَبِي الْحَسَنِ يَقْتُلُ اصْحَابَهُ الْقُرَاءَ؟!؛ ابوالحسن را چه می‌شود که یاران قُرَاء خود را می‌کُشد» (طبرانی، بی تا: ۲۱۰/۷).

ب) خوارج کثیرالعباده و به‌عبارت‌دیگر، عابد بودند؛ بنابراین مسلماً هیچ مسلمان معتقدی، حاضر به شمشیرکشی علیه آنها نبود؛ مثلاً روزی ابوبکر به فرمان نبوی(ص)، جهت قتل یکی از آنها بپا خاست؛ اما

۱ امیرالمؤمنین(ع) می‌فرمود: «نَوْمٌ عَلَى يَقِينٍ خَيْرٌ مِنَ الصَّلَاةِ عَلَى شَكٍّ»؛ زیرا خواب افراد بامعرفت و یقین، چه بسا رویای صادق و معراج آنها باشد؛ اما افراد بی‌معرفت و یقین(خوارج)، حتی تهجدشان نیز سودی به آنها نمی‌رساند؛ زیرا روح و ارزش هر عبادتی از جمله نماز، قصد قربت است که بدون معرفت و یقین حاصل نمی‌شود (رک: صالح مازندرانی، ۱۳۸۲: ۱۰۰/۱).

وقتی او را غرق نماز و عبادت دید؛ دستش لرزید و نتوانست^۱ (رک: ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۱۸۷/۳) یا اندکی پیش از جنگ نهروان، یکی از یاران امام به نام جندب بن زهیر، با دیدن «مناجات و قرآن خوانی» شدید خوارچ، در حقانیت شمشیرکشی علیه آنها به تردید افتاد (قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۹: ۷۵۵/۲).

جهت رفع شک و تردیدهای مذکور، بهترین کلام قطعاً همان کلام امام است در جنگ جمل، خطاب به فردی که در حقانیت شمشیرکشی علیه عایشه و صحابه برجسته به تردید افتاده بود. امام به او فرمود: حق و باطل را نمی‌توان از میزان وجاهت و والامقامی مدعیان آنها شناخت؛ بلکه «خود حق و باطل» را بشناس تا قادر شوی پیروان آنها را [در هر لباس و منصبی که درآیند] شناسایی کنی^۲ (رک: بلاذری، ۱۴۱۷: ۲۳۹/۲).

۵) همراهی با منافقان

در فرآیند تحلیل محتوا، مشاهده می‌شود امام به توصیف فردی مخدج‌الید (ناقص‌الید) پرداخته و فرموده است: همراهی با این فرد- طبق پیشگویی نبوی(ص)- از نشانه‌های قوم خوارچ است (کد: ۴۴۶) «سیمَاهُم ان فیهم رجلاً مُخَدَجُ الْیَدِ» (همان: ۳۷۶). امام در کلام دیگری، به فردی به نام شیطان‌الردهه نیز اشاره کرده و فرموده است: وی توسط صاعقه‌ای، در جنگ نهروان نابود شده است^۳ (کد: ۴۷۹) «شَيْطَانُ الرَّدْهَةِ فَقَدْ كُفِيَتْهُ بِصَعْقَةٍ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۷۲/۲).

برخی شارحان نهج‌البلاغه معتقدند: شیطان‌الردهه همان فرد مخدج‌الید بود و صاعقه هلاک‌کننده وی نیز یا رعد و برق آسمانی بود یا فریاد خشمناک امام. شارحان می‌افزایند: صاعقه مذکور سبب فرار مخدج‌الید و سقوطش در یک ردهه (گودال آب) شد. ردهه‌ای که سپاه علوی پس از اتمام جنگ نهروان، جسدش را در همان‌جا یافتند و به همین جهت، به او شیطان «الردهه» نیز گفته می‌شود (فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸: ۸۱۳/۴).

همچنین او نه تنها توسط امام و سپاهش؛ بلکه توسط پیامبر(ص) نیز به «شیطان» تشبیه شده است (ابویعلی المصلی، ۱۴۰۴: ۳۷۱/۱) و اگرچه علت این تشبیه صراحتاً در سخنان علوی و نبوی ذکر نشده؛ اما احتمالاً به سبب عمل شیطانی «نفاق» او بوده است؛ زیرا گفته می‌شود آیه ۵۸ سوره توبه که در باب خصوصیتی از «منافقان» است^۴، در شان او نازل شده است (بخاری، ۱۴۲۲: ۹۱/۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۸۱/۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۲/۵)؛ البته مسئله «نفاق» او علاوه بر تبیین وجه تسمیه‌اش، تبیین‌گر سه نکته دیگر نیز هست:

۱. هر چند خوارچ در انتهای جنگ صفین علنی شدند؛ اما با توجه به احادیث، ریشه‌های پیدایش آنها به زمان نبوی(ص) برمی‌گردد.

۲. قال علی(ع): «إِنَّ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ لَا يَعْرِفَانِ بِأَقْدَارِ الرَّجَالِ. إِعْرِفِ الْحَقَّ تَعْرِفِ أَهْلَهُ وَ إِعْرِفِ الْبَاطِلَ تَعْرِفِ أَهْلَهُ».

۳. «مُخَدَجُ الْيَدِ» ملقب به ذوالثدیه بود (طریحی، بی‌تا: ۶۳۴/۱؛ زبیدی، بی‌تا: ۵۰۷/۵) و نام اصلی‌اش حرقوص بن زهیر بود (ابن حجر، ۱۳۷۹: ۲۹۲/۱۲). به حرقوص بن زهیر، ذوالخویصره نیز گفته می‌شود (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۳۵/۱؛ ابن‌اثیر، ۱۴۰۹: ۲۰/۲؛ ابن حجر، ۱۳۷۹: ۲۹۲/۱۲). ابوسعید رقاشی می‌گوید: پس از جنگ نهروان، وقتی خبر کشف جسد او در میان اجساد خوارچ را به عایشه دادم؛ عایشه آهی کشید و گفت: از پیامبر(ص) شنیدم جمعی که این مرد در میانشان باشد را بهترین فرد اتمم خواهد گشت (طبرانی، بی‌تا: ۲۱۰/۷).

۴. خصوصیت خرده‌گیری بر عدالت پیامبر(ص) در تقسیم غنائم.

الف) آن سخنان علوی(ع) که دال بر عدم نفاق و عابد بودن خوارج هستند (ابن اعمش، ۱۴۱۱: ۲۷۱/۱) - و در کتب تاریخی نیز موثیدات فراوانی دارند- «اکثریت و توده خوارج» را شامل می‌شوند، نه همه خوارج را؛ زیرا در میان خوارج، افراد منافقی هم بوده‌اند؛ مثلاً همین شیطان‌الرده.

ب) «اکثریت و توده خوارج» که عابد و غیرمنافق بودند؛ متأسفانه «تحت رهبری» افراد منافقی قرار گرفته بودند؛ مثلاً تحت رهبری همین شیطان‌الرده؛ زیرا وی نه تنها از منافقان؛ بلکه به استناد منابع معتبر، از نخستین رهبران فرقه خوارج نیز بود (رک: بخاری، ۱۴۲۲: ۹۱/۴). شهید مطهری در باب علت این رهبری منافقانه می‌گوید: هرکجا توده مردم جاهل باشند، بازار نفاق داغ شده و منافقان از نیروی خود اسلام جهت ضربه به پیکره اسلام استفاده می‌کنند. چون به سهولت قادرند آن توده جاهل را فریب داده و به رایگان یا بهایی اندک، از نیروی کلان آنها، جهت رسیدن به اهداف کلان خود بهره‌کشی کنند (رک: مطهری، ۱۳۸۹: ۳۳۸/۱۶ و ۳۳۹).

ج) اکثریت خوارج اگرچه عابد و غیرمنافق بودند؛ اما «متدین و پاسدار دین» نبودند؛ زیرا نه تنها با «درک جاهلانۀ خود از دین»؛ بلکه با «اطاعت جاهلانۀ خود از منافقان» به دین اصیل ضربه می‌زدند^۱.

۶) عهدشکنی و نافرمانی

از دیگر ویژگی‌های خوارج، عهدشکنی با امام بود (کد: ۴۸۳) «تَنَكُّهُ عَهْدَكَ» (طبری، ۱۳۸۷: ۱۱۴/۵؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۳۶۴/۳). از آنجاکه امام واجب‌الاطاعه و حکمش همان حکم خداوند است؛ امام عهدشکنی مذکور خوارج را نه تنها نافرمانی از خود؛ بلکه نافرمانی از خداوند متعال می‌دانست (کد: ۴۸۲) «إِذَنْ تَعْصِي رَبَّكَ».

۷) تداوم تا زمان ظهور

براساس تحلیل‌های کیفی انجام شده، امام معتقد بود حتی چنانچه از امت اسلام، تنها سه تن در جهان، باقی بماند؛ یکی از آن سه تن حتماً از فرقه خوارج خواهد بود (کد: ۵۶۶) «لَوْ لَمْ يَبْقِ فِي أُمَّةٍ مُحَمَّدٌ (ص) إِلَّا ثَلَاثَةٌ لَكَانَ أَحَدُهُمْ عَلَيَّ رَأْيٍ هَوْلَاءُ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۶۰۸/۵) تا آنکه مردی از اهل بیت (ع) ظهور کند و آنها را بکشد. پس از آن تا روز قیامت، دیگر اثری از خوارج در جهان نخواهد بود «زَجُلٌ مِّنَّا أَهْلُ الْبَيْتِ فَيَقْتُلُهُمْ وَ لَا تَخْرُجُ بَعْدَهَا خَارِجَةٌ أَبَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ».

البته چون امروزه نیز تقریباً اثری از خوارج در جهان نیست؛ بنابراین مقصود حضرت امیر از تداوم این فرقه تا زمان ظهور مسلماً تداوم اسم و ظاهر این فرقه نبوده است؛ بلکه تداوم روح و عقاید آن بوده است. شهید مطهری در اینباره می‌فرماید: گاه فرقه‌ای به لحاظ اسم و ظاهر زنده است؛ اما به لحاظ پیروی از عقایدش مرده و نابود شده، و بالعکس گاه فرقه‌ای؛ مانند فرقه تکفیری خوارج، به لحاظ ظاهری مرده و نابود شده؛ اما به لحاظ پیروی از عقایدش هنوز زنده و فعال است (رک: مطهری، بی‌تا: ۳۰۵/۱۶). یعنی «عقاید تکفیری» او توسط فرق جدیدی - مانند القاعده، داعش و ... - به حیات و ترویج خود ادامه می‌دهد.

۱. جهالت انسان گاه مبراکنده او از عقوبت و سرزنش است؛ اما جهالت خوارج مبراکنده آنها نیست؛ زیرا همانگونه که پیشتر بیان شد اکثر خوارج جاهلانی «مقصر و گهنگار» بودند، و نه قاصر و بی‌گناه.

۸) حب به دنیا

«حب به دنیا» صفتی بسیار مذموم است؛ زیرا همان‌گونه که خورشید و ماه اجتماع‌ناپذیرند؛ حب به دنیا و حب به خدا نیز اجتماع‌ناپذیرند (رک: تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۴۱). به استناد کلام امام، این صفت مذموم در خوارج نیز - مانند بسیاری از مردم دیگر- وجود داشت (کد: ۵۹۴) «حَلَيْتِ الدُّنْيَا فِي أَعْيُنِهِمْ» و گاه سبب «تخطی آگاهانه» آنها از اوامر الهی می‌شد (خطبه/۵۰؛ موسوی، ۱۴۲۶: ۴۰/۴).

برخی از شارحان نهج‌البلاغه، یکی از ابعاد مهم حب دنیوی خوارج را حُب به مال؛ یعنی حب به «غنائیم کثیری» می‌دانند که در زمان فتوحات اسلامی - برخلاف جنگ‌های علوی - نصیب آنها می‌شد (رک: مکارم شیرازی، ۱۳۹۰: ۳۶۱/۱). هرچند در روایات علوی مورد بررسی این مقاله، اشاره روشنی به این بُعد از دنیاگرایی خوارج نشده است؛ اما مسلماً «صفات مذموم خوارج»؛ مانند فریب‌خوردگی، جهل و... می‌توانستند مؤلّد هرگونه دنیاگرایی (اعم از حب به مال و ...) در آنها باشند؛ چون این صفات مذموم، ضدارزش‌هایی هستند که به سهولت صاحب خود را از معنویت، دور و در نتیجه، به دنیا و پستی‌هایش نزدیک می‌کنند.

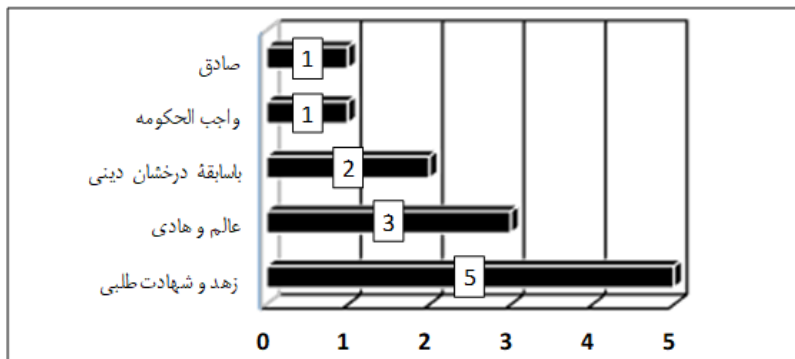
۹) شتاب‌زدگی و افراط

امام - به نقل از پیامبر(ص) - در باب خوارج می‌فرمود: «يَخْرُجُونَ مِنَ الْحَقِّ... مُرُوقَ السَّهْمِ؛ آنها از حق خارج می‌شوند...؛ مانند مروق تیر» (کد: ۴۴۵) (بلادری، ۱۴۱۷: ۳۷۶/۲). این حدیث در جای دیگر به این نحو آمده است: «هُمْ قَوْمٌ مَرُقُوا مِنْ دِينِ الْإِسْلَامِ كَمَا مَرَقَ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ؛ آنها از دین [حق] خارج می‌شوند؛ مانند مروق تیر از شکار» (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱: ۲۷۱/۴). «مروق تیر از شکار» یعنی: ورود تیر به درون شکار و خروجش از طرف دیگر شکار (رک: قرشی، ۱۳۷۷: ۹۷۳/۲). به عبارت دیگر؛ یعنی: عدم توقف تیر در درون شکار و ادامه حرکتش تا خروجش از سوی دیگر شکار. چون چنین عدم توقف و خروجی، تنها زمانی رخ خواهد داد که تیر با شتابی بسیار افراطی وارد شکار شده باشد؛ بنابراین شتاب‌زدگی و افراط یا همان عدم تعادل، از دیگر خصوصیات خوارج است.

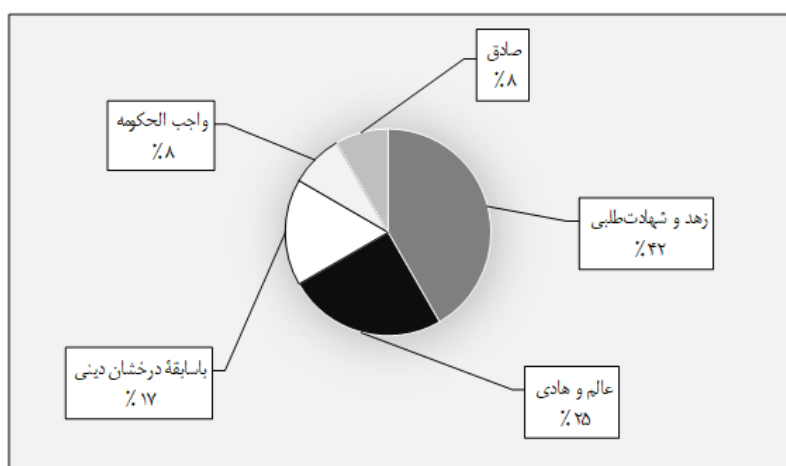
از آنجاکه هرگونه عدم تعادلی - اعم از شتاب‌زدگی و افراط یا کندروی و تفریط - سبب «سقوط و هلاکت» است؛ خوارج نیز به تدریج همگی از هستی ساقط و هلاک شده‌اند. «به نحوی که امروزه به جز یک فرقه اباضیه - که مقیم عمان و بخش کوچکی از آفریقا است - فرقه دیگری از خوارج، در جهان باقی نمانده است و جالب اینکه همین تک فرقه باقیمانده نیز، خود را از خوارج نمی‌داند؛ بلکه به شدت از مواضع افراطی آنها (مثل حلیت قتل مسلمانان غیرخوارج) انتقاد کرده و مدعی مواضعی بسیار متعادل‌تر از مواضع آنهاست» (رک: جلالی، ۱۳۹۹: ۱۱-۸-۱۶).

۲-۲-۱-۲. ویژگی‌های امام

با توجه به جدول تحلیل محتوا، امام جهت اثبات حقانیت خود به خوارج، به چند ویژگی خود نیز اشاراتی داشتند که عبارت هستند از:

نمودار ۵. فراوانی کدهای ویژگی‌های امام

نمودار ۶. درصد ویژگی‌های امام

۱) زهد و شهادت طلبی

حضرت پس از ضربت شمشیر ابن ملجم؛ یعنی در هنگام شهادت غیرناگهانی خود (کد: ۵۳۵) «مَا فَجَّأَنِي مِنَ الْمَوْتِ وَارِدٌ» (همان: ۷۰۴/۴) خود را جز مشتاقی که به آب و گم کرده‌ای که به گم شده‌ی خویش رسیده باشد؛ نمی‌دانست (کد: ۵۳۶) «مَا كُنْتُ إِلَّا كَقَارِبٍ وَرَدٍ، وَطَالِبٍ وَجَدٍ»؛ زیرا دین چیزی جز شوق و محبت نیست^۱ (رک: کلینی، ۱۴۰۷: ۸۰/۸). شوق و محبتی که منحصر به خداوند است و سپس به حرمت خداوند به متعلقات خداوند؛ یعنی به مخلوقاتش نیز تسری می‌یابد (رک: طباطبایی، ۱۴۰۲: ۱۵۷/۳)؛ بنابراین امام، برخلاف ادعای خوارج خداوند را بر تمامی امور خود مرجح می‌دانست^۲.

۱. قال باقر(ع): «هَلِ الدِّينُ إِلَّا الْحُبُّ».

۲. هرچند امام ضربتی غیرناگهانی (با اطلاع قبلی) خورد؛ اما رفتن ایشان به مسجد؛ یعنی به قتلگاهشان، مصداق «هلاکت نفس و گناه» نبود؛ زیرا اگرچه از «سرنوشت غیر حتمی» می‌توان گریخت؛ مانند گریز پیامبر(ص) از «نقشه قتل» بنی‌نضیر که به نحو غیبی از آن آگاه شده بود (رک: مکارم

۲) عالم و هادی

اگرچه خوارج به ادعای حمایت از دین و توحید از امام جدا شده بودند؛ اما امام به آنها می‌فرمود چون او به‌عنوان یکی از ائمه(ع)، از آنها به مفاهیم دینی و توحیدی عالم‌تر است (کد: ۴۹۰) «أَنَا أَعْلَمُ» (طبری، ۱۳۸۷: ۱۱۴/۵)؛ بنابراین قطعاً در این امور می‌تواند هادی (کد: ۴۹۶) «لَأَهْدِيَنَّكَ» و به‌عبارت‌دیگر ناجی آنها و هر فرد معتقدی باشد (کد: ۵۰۴) «أَنَا آلِ مُحَمَّدٍ نَجَاةٌ كُلِّ مُؤْمِنٍ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۵۸۹/۵).

۳) واجد سوابق درخشان دینی

امام سوابق درخشانی در دین داشت؛ مثلاً اقداماتی بی‌بدیل در توسعه اسلام (کد: ۴۷۲) «فَقُمْتُ بِالْأَمْرِ حِينَ فَشَلُّوا وَ تَطَلَعْتُ حِينَ تَقَبَعُوا» (همان: ۱۲/۳) و رشادت‌هایی فراوان در میادین جنگی (کد: ۴۷۸) «أَمَا النَّاكِبُونَ فَقَدْ قَاتَلْتُ وَ أَمَا الْقَاسِطُونَ فَقَدْ جَاهَدْتُ» (همان: ۷۲/۲) تا جاییکه معاویه - که جاعل حدیث در تقبیح ایشان و تکریم قاتلانشان (ابن ملجم) بود (رک: ثقفی، ۱۳۹۵: ۸۴۰/۲) - پس از شهادت ایشان(ع)، ناخودآگاه «إِنَّا لِلَّهِ» گفت و بر سوابق و فضائل کثیر ایشان اعتراف کرد(ابن‌ابی‌دنیا، بی‌تا: ۱۰۲؛ ابن‌کنیر، ۱۴۰۷: ۱۵۰/۸)؛ بنابراین برخلاف تصور خوارج، امام نه تنها خطری برای دین و توحید نبود؛ بلکه جهت حراست از دین و توحید، از خوش‌سابقه‌ترین گزینه‌ها بود.

۴) واجب الحکومه

به فرمایش امام آنچه مسبب پذیرش حکومت توسط ایشان شد - آن هم پس از ۲۵ سال - «واجب شدن» حکومت بر ایشان بود که به دلیل «وجود توأمان» دو عامل رخ داده بود: (۱) حضور حاضران (بیعت‌کنندگان) (کد: ۴۷۵) «حُضُورُ الْحَاضِرِ» (خطبه/۵۰؛ موسوی، ۱۴۲۶: ۴۰/۴) (۲) عهد الهی برگردن علما جهت ایجاد حکومت و عدالت «مَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى الْعُلَمَاءِ»؛ بنابراین نگاه امام به حکومت نگاهی معنوی و مکتب‌محور بود، نه - طبق تصور برخی - مادی و قدرت‌محور.

۵) صادق

حضرت می‌فرمود در اخباری که در باب علائم و عواقبت شوم فرقه خوارج می‌دهد کاملاً «صادق» است (کد: ۴۵۰) «وَ اللَّهُ مَا كَذِبْتُ وَ لَا كُذِّبْتُ» (طبری، ۱۳۸۷: ۸۸/۵)؛ مثلاً اینکه از جمله علائم آنها، وجود شخصی ناقص‌البدن و ذوالثدیه در میان آنهاست که البته - پس از جنگ نهروان - صدق این سخن امام، با کشف جسد ذوالثدیه در میان اجساد خوارج، بر همگان اثبات شد (رک: بلاذری، ۱۴۱۷: ۳۷۶/۲).

۲-۲-۲. کیفر و مدارای امام بر خوارج

این موضوع که «دومین» مقوله امام در مواجهه با خوارج - در بازه پس از جنگ نهروان است - با توجه به عملکرد خوارج بر آنها وارد می‌شد. آن هم به نحو ذیل:

الف) خوارج مرتکب «قتل و جرح».

شیرازی، ۱۳۷۱: ۴۸۵/۲۳؛ اما از «سرنوشت حتمی» راه‌گریزی نیست. نقشه قتل ابن‌ملجم برای امام نیز در «سرنوشت حتمی» امام جای داشت؛ بنابراین هرچند امام به نحو غیبی از آن آگاه بود؛ اما راه‌گریزی نداشت (رک: خویی، ۱۴۰۱: ۳۷۷؛ اکبرزاده، ۱۳۸۳: ۱۱۴).
۱. خوارج جاهلانه «پذیرش حکمیت» توسط امام را عملی غیرقرآنی و شرک می‌دانستند.

ب) خوارج مرتکب «شورش مسلحانه».

ج) خوارج غیر مرتکب «قتل و جرح، و شورش مسلحانه».

۱-۲-۲. خوارج مرتکب قتل و جرح

این خوارج افرادی بودند که دست به «قتل» یا «جراحات بدنی» امام و پیروانش زده بودند.

۱) کیفر

خوارج مذکور به فرمان امام - جهت حفظ نظم اجتماع - دستگیر (کد: ۵۰۸) «لَا يَفُوتَنَّكُمُ الرَّجُلُ» (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۰: ۱۸۰/۱؛ مسعودی، ۱۴۰۹: ۴۱۲/۲) و زندانی می‌شدند (کد: ۵۱۷) «فَأَحْبَسُوهُ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۷۰۶/۷) - سپس مانند هر شخص دیگری - در صورت خواست (عدم عفو) شاکي، به قصاص محکوم می‌شدند (کد: ۵۲۴) «إِنْ شِئْتَ أَقْتَصْ». قصاصی که نه تنها از نظر «قرآنی» کاملاً مجاز است (کد: ۵۲۵) «الْحُرُوجُ قِصَاصٌ» (المائده/۴۵)؛ بلکه از نظر «عقلی» نیز از بهترین مجازاتهاست؛ زیرا اولاً: از قدرت بازدارندگی بسیار والایی برخوردار است. ثانیاً: به جهت مقابله به مثل بودن، تردیدی در تناسب این مجازات با جرم واقع شده نیست.

۲) مدارا

اگرچه خوارج مذکور کیفر می‌شدند؛ اما امام در طی کیفرشان به نحو ذیل با آنها مدارا می‌کرد:

الف) عفو از قصاص

اولین مدارای امام با خوارج مذکور، برتر دانستن «عفو» آنها از قصاصشان بود؛ مانند هر شخص محکوم به قصاص دیگری.

مثلاً امام پس از جراحات خود توسط ابن ملجم، از احتمال عفو و نه قصاص وی سخن گفت (کد: ۵۲۳) «أَعْفُو لِلَّهِ إِنْ شِئْتُ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۷۰۶/۷) و افزود چنانچه از دنیا رفت؛ فرزندان نیز عفو ابن ملجم را مدنظر داشته باشند (کد: ۵۳۳) «فَاعْفُوا» (همان: ۷۰۴/۴)؛ زیرا «عفو» نه تنها عاملی جهت «کنترل خشم» فرد شاکي محسوب می‌شود؛ بلکه تلنگری جهت «بیدارسازی فطرت» فرد مجرم نیز هست (رک: احمدیان؛ فراهتی، ۱۳۹۴: ۴۱ و ۴۲)؛ بنابراین از پاداش معنوی بسیار فراوانی برخوردار است؛ مثل قُرب الهی (کد: ۵۳۱) «الْعَفْوُ لِي قُرْبَةٌ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۷۰۴/۴)، غفران الهی (کد: ۵۳۴) «يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ» و ...

ب) عدالت در اجرای قصاص

مدارای بعدی امام با خوارج مذکور، عدالت در اجرای قصاص بود؛ یعنی می‌فرمود چنانچه شاکي خوارج، راضی به عفو آنها از قصاص نشد؛ حداقل باید مراقب باشد، نحوه قصاص آنها نحوه‌ای ناعادلانه و تجاوزکارانه نشود (کد: ۵۴۱) «لَا تَعْتَدُوا» (البقره/۱۹۰) (همان: ۷۱۱/۷). چون قصاص ناعادلانه، اولاً: «مرضی افراد جامعه» نیست؛ زیرا روحیه آنها از مشاهده ظلم، ملتهد و مستعد شورش می‌شود. ثانیاً: «مرضی خداوند متعال» نیست؛ چون فرد قصاص‌شونده از آن جهت که دست‌پروده خداوند است، نزد خداوند عزیز و محترم است؛ بنابراین باری تعالی همان‌گونه که خواهان هدایت او از طریق قصاص است؛ خواهان برخورد عادلانه با او نیز هست.

برخورد عادلانه در اجرای قصاص - با توجه به سخنان امام - واجد سه وجه است. وجه اول در باب «تعداد افراد» لازم‌القصاص است که می‌گوید فقط فرد قاتل، لازم‌القصاص است، نه قبیله قاتل یا هر فرد دیگری (کد: ۵۳۸) «أَلَا تَقْتُلُنَّ بِي الْأَقَاتِلِيَّ». وجه دوم در باب «تعداد ضربات» وارده جهت قصاص است که می‌گوید چنانچه مقتول؛ مثلاً در اثر یک ضربه قاتل کشته شد، در هنگام قصاص قاتل نیز، تنها یک ضربه بر او وارد شود و نه بیشتر (کد: ۵۳۹) «فَأَضْرِبُوهُ ضَرْبَةً بِضَرْبَةٍ». وجه سوم در باب «نحوه رفتار» با جسد قاتل است که می‌گوید چنانچه قاتل در اثر قصاص از دنیا رفت؛ جسد او مثله و بی حرمت نشود؛ زیرا این عمل با نهی نبوی همراه است (کد: ۵۴۲) «قَالَ نَبِيُّ (ص): إِيَّاكُمْ وَالْمَثَلَةَ».

ج) آسایش در زندان

از آنجاکه فرد زندانی نیز فردی از افراد جامعه انسانیست؛ بر طبق روایات، «واجب» است از حقوق اولیه هر انسانی برخوردار شود (رک: حمیری، ۱۴۱۳: ۸۷). این وجوب نشان می‌دهد؛ ترک حقوق اولیه زندانی ترک اولی نیست؛ بلکه عملی صراحتاً حرام است. به همین جهت، امام حتی با «قاتل خود» در زندان مدارا می‌کرد (کد: ۵۱۸) «أَحْسِنُوا إِلَيْهِ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۷/۷۰۶)؛ یعنی محبس مطلوب (کد: ۵۱۹) «أَكْرَمُوا مَثْوَاهُ»، بستر نرم (کد: ۵۲۱) «أَلْيَنُوا فِرَاشَهُ» و آب و غذای شایسته به او می‌داد (کد: ۵۲۰) «أَطْيَبُوا طَعَامَهُ وَ شَرَابَهُ».

د) مناظره در زندان

توجه امام به زندانیان، تنها ناظر به خورد و خواب و تعالی مادی آنها نبود؛ بلکه بسیار فراتر بود؛ زیرا امام با آنها به گفتگو می‌نشست؛ مثلاً با ابن ملجم در باب علت دفع احسان‌های او^۱ با بدی و قتل به گفتگو نشست (کد: ۵۱۰، ۵۱۲) «مَا حَمَلَكَ عَلَى هَذَا؟» (طبری، ۱۳۸۷: ۵/۱۴۵؛ ابن‌اعثم، ۱۴۱۱: ۴/۲۷۹). نتایج این گفتگوها نه تنها می‌توانست سبب تعالی فکری خود زندانیان شود، بلکه می‌توانست سبب تعالی فکری سایر اشخاصی شود که خبر این گفتگوها بعدها به آنها می‌رسید.

۲-۲-۲-۲. خوارج مرتکب شورش مسلحانه

این خوارج دست به شورش مسلحانه علیه امام و پیروانش می‌زدند و با مواظب امام هم شورش مذکورشان را متوقف نمی‌کردند.

۱) کیفر

هرچند امام از جنگ و خونریزی رویگردان بود؛ اما با یارانش علیه خوارج مذکور در ابراه نهروان جنگید و صراحتاً نیز این جنگ را بصیرانه (کد: ۴۵۲) «مُسْتَبَصِرًا فِي قِتَالِهِمْ» (طبری، ۱۳۸۷: ۵/۸۸) و مانند سایر جنگ‌هایش، به اذن الله دانست (کد: ۴۷۷) «قَدْ أَمَرَنِي اللَّهُ بِقِتَالِ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۲/۷۲)؛ زیرا امام مثل خوارج مذکور را مثل سگ هاری می‌دانست که هر که را مقابل خود می‌دید می‌گزید و به بیماری هاری مبتلا

۱. امام پیش از ضربت و قتلش توسط ابن ملجم، روزی در باب او - با تمثل به شعر معدی کرب (رک: افقری، ۱۳۹۹: ۱۳۳) - فرمود: «أُرِيدُ جَبَاءَهُ يُرِيدُ قَتْلِي؛ من احسان را برای او و او قتل مرا می‌خواهد». این گونه احسان‌های امام - که به روایتی، بخشش اسبی ارزشمند به قاتلش بود و به روایت دیگر، ارائه رفتاری بسیار محترمانه به قاتلش در مراسم بیعت (رک: مفید، ۱۴۱۳: ۱۳/۱) - به خوبی نشان می‌دهند مهم‌ترین مروج و موسع اسلام، بزرگواری‌های اخلاقی و فتح دل‌ها بود و نه لزوماً فتح سرزمین‌ها.

می‌کرد (کد: ۴۷۰) «بَعْدَ أَنْ مَآخَ غِيْهِنَهَا وَ اِشْتَدَّ كَلْبُهَا» (موسوی، ۱۴۲۶: ۱۲/۳). مسلماً گزیدن سگ هار از دو حالت خارج نیست: یا عمداً می‌گزد (جاهل مقصر و گنهکار است) و یا شدت بیماری هاری در او به حدی بالاست که غیر عمد می‌گزد (جاهل قاصر و بی‌گناه است).^۱ اگرچه در حالت دوم سگ مصون از سرزنش است (مکافات اخروی ندارد)؛ اما از نظر دنیوی و جهت ایجاد نظم اجتماعی، به یقین در هر دو حالت باید از گزش و هلاکت مردم توسط وی ممانعت شود حتی اگر شده به قیمت کشتن وی. به همین جهت، امام نه تنها جنگ خود علیه خوارج مذکور (خوارج کُشندة عموم) را عملی نادرست نمی‌دانست؛ بلکه آنرا از مصادیق بیرون آوردن «چشم و ریشه فتنه» توصیف می‌کرد (کد: ۴۶۸) «فَقَاتُ عَيْنَ الْفِتْنَةِ».

۲) مدارا

جهت ایجاد امنیت، مهمترین عامل وفادار ساختن مردم به حکومت است (پاشایی، ۱۳۹۶: ۳۳). از بهترین طرق وفادارسازی مردم، و از معنوی‌ترین اعمال نیز مدارا با مردم است. به همین سبب، امام اگرچه علیه خوارج کُشندة عموم جهاد می‌کرد؛ اما- صرف‌نظر از قاصر یا مقصر بودن آنها- بلافاصله پس از اتمام جهاد، مدارا با آنها را از سر می‌گرفت؛ مثلاً پس از اتمام جنگ نهروان، به سپاهش فرمود مجروحان سپاه خوارج را نکُشند؛ بلکه با خود ببرند و مداوا کنند (کد: ۴۶۳) «اِحْمِلُوهُمْ مَعَكُمْ فِدَاوُوهُمْ» (طبری، ۱۳۸۷: ۸۸/۵) و افزود پس از بهبودی نسبی‌شان، آنها را بی‌پناه ترک نکنند؛ بلکه به کوفه [به نزد قبایلشان] برگردانند^۲ (کد: ۴۶۴) «فَإِذَا بَرَأُوا فَوَافُوا بِهِمُ الْكُوفَةَ»؛ در جریان غنیمت‌گیری جنگ نهروان نیز امام بسنده به اموال «اردوگاه نظامی» خوارج کرد (کد: ۴۶۵) «خُذُوا مَا فِي عَسْكَرِهِمْ مِنْ شَيْءٍ» (طبری، ۱۳۸۷: ۸۸/۵)؛ یعنی با نهایت مدارا از اموال «بلاد و قبایل» آنها چیزی نگرفت؛ بنابراین سیره جنگی امام نسبت به خوارج- برخلاف ادعای برخی- نه تنها جبارانه نبود؛ بلکه بسیار انسانی و بزرگووارانه بود؛ لکن در باب این سیره، توجه به دو نکته ضروری است: الف) جنگ نهروان- مانند جنگ‌های جمل و صفین- چون علیه «مسلمانان» بود و نه «مشرکان»؛ بنابراین احکام فقهی متفاوتی نسبت به جنگ‌های نبوی (ص) داشت؛ مثلاً اینکه: غنیمت‌گیری از دار الاسلام، برخلاف دارالشُرک روا نیست (رک: ابن‌بابویه، ۱۳۸۵: ۱۵۴/۱). به همین سبب، امام اگرچه برخلاف پیامبر (ص) از اموال «بلاد و قبایل» دشمن چیزی نمی‌گرفت؛ اما این عمل ایشان (ع) به معنی عدول ایشان از سیره نبوی (ص) نبود.

ب) هرچند هر سه جنگ امام علی (ع) علیه مسلمانان بود و نه مشرکان؛ اما احکام فقهی متفاوتی نسبت به هم داشتند و این تفاوت احکام، تنها به سبب «تفاوت شرایط آن سه جنگ» نسبت به هم بود، و نه- طبق تصور برخی- به سبب «تفاوت میزان عدالت امام». توضیح آنکه: در جنگ نهروان و جمل، از آنجاکه مجروحان و اسرای دشمن، فاقد پایگاه مقاومتی بودند تا پس از شکستشان، در آنجا تقویت‌شده و مجدداً به جنگ علیه امام برگردند؛ بنابراین حکم فقهی امام در این دو جنگ، مداوای «مجروحان و آزادسازی اسرای

۱. البته همانطور که پیشتر بیان شد اکثر خوارج، جاهل «مقصر و گنهکار» بودند، و نه قاصر و بی‌گناه.

۲. برخلاف امام، «متفکران مادی به‌تازگی؛ یعنی در قرن ۱۹ میلادی، به اهمیت تصویب قوانین در باب مدارا با اسرا و مجروحان جنگی پی برده‌اند» (مروت، ۱۳۹۰: ۳۲۹)؛ بنابراین تفکر امام، تفکری بسیار پیشروتر از تفکر متفکران مادی بود و قابلیت عظیمی دارد جهت الگوبرداری.

دشمن» بود؛ اما در جنگ صفین، چون دشمن پایگاه مقاوم شام را پشت‌سر خود داشت، بنابراین امام جواز فقهی جهت «مداوای مجروحان، و آزاد ساختن اسرای دشمن» نداشت (رک: اصفی، ۱۳۸۰: ۵۶).

۳-۲-۲. خوارج غیرمرتکب «قتل و جرح، و شورش مسلحانه»

این خوارج اختلافاتشان با امام، در حد فکری- عقیدتی باقی مانده بود و به تعرضات جانی؛ یعنی قتل و جرح، و شورش مسلحانه نکشیده بود.

مدارا

امام با خوارج مذکور به طرق ذیل مدارا می‌کرد:

الف) مناظره و تفهیم

چون اختلافات فکری- عقیدتی، ناشی از تفاوت سطح فکری افراد و امری اجتناب‌ناپذیر است؛ امام عقاید خوارج مذکور را سرکوب نمی‌کرد؛ بلکه جهت ارتقاء سطح فکری آنها و تفهیم حقایق که اکنون منکرش بودند (کد: ۴۹۱) «فَلَعَلَّكَ تَعْرِفُ مَا أَنْتَ لَهُ الْآنَ مُنْكَرٌ» (طبری، ۱۳۸۷: ۵/ ۱۱۴)؛ با آنها، با ارائه آزادی بیان (کد: ۴۸۵) «خَيْرِي لِمُ تَفْعَلْ ذَلِكَ؟» و به مدد قرآن (کد: ۴۸۸) «أَدَارِسُكَ الْكِتَابِ» و سنت (کد: ۴۸۹) «أَنَاظِرُكَ فِي السُّنَنِ» به مناظره می‌نشست.

ب) عدم کیفر عملی (اکتفاء به کیفر کلامی)

اگرچه پس از شکست خوارج در جنگ نهروان، امام در اوج قدرت نسبت به تمامی خوارج بود؛ اما نه تنها پیروان خود را از کیفر عملی خوارج مذکور (خوارج غیرمتعرض جانی) منع می‌فرمود (کد: ۵۲۶) «لَا تَقْتُلُوا أَحْقَارِجَ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۵/ ۶۰۹)؛ بلکه خود نیز چنین نمی‌کرد و نهایت کیفرش بر خوارج مذکور کیفر کلامی (نفرین) بود (کد: ۴۹۷) «يُعَدُّ هُمْ مَا بَعَدَتْ شُؤْدُ» (همان: ۵/ ۵۸۹)؛ زیرا:

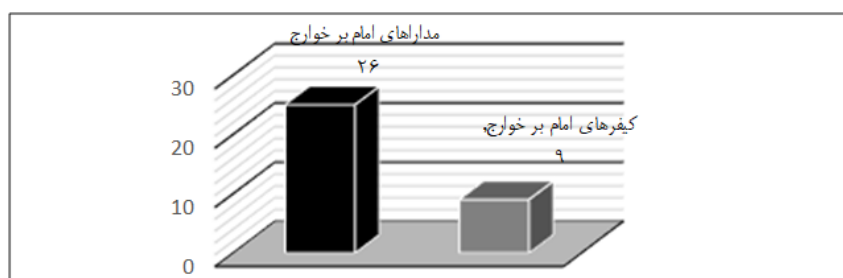
۱) خوارج غیرمتعرض جانی اگر قصدی هم جهت تعرض جانی به امام و پیروان ایشان (ع) داشتند؛ هنوز عملی نکرده بودند؛ بنابراین «کیفر عملی» آنها؛ یعنی گرفتار کردن آنها به زندان، قصاص، جنگ و ... کیفر قبل از جنایت بود و عملی نادرست. امام نه تنها در برابر «خوارج»؛ بلکه در برابر سایر مخالفان خود نیز از چنین کیفری استفاده نمی‌کرد؛ مثلاً وقتی از ایشان (ع) خواسته شد طلحه و زبیر را که در آینده احتمال شورش مسلحانه آنها وجود داشت کیفر کند؛ فرمود: «آیا مرا وادار به آغاز ستم، و بدی قبل از نیکی می‌کنید! و می‌خواهید آنها را برپایه ظن و اتهام، و قبل از ارتکاب جرم مواخذه کنم!»^۱.

۲) توده خوارج همان‌گونه که پیشتر بیان شد افرادی طالب حق بودند و نه باطل. به همین جهت هرچند در اثر جهل، تعصب، کوتاهی و ... خطا می‌کردند و به حق نمی‌رسیدند؛ اما نباید آنها را- از نظر کیفر، و میزان سقوط معنوی- با افرادی که اصلاً طالب حق نبودند؛ بلکه طالب باطل (یعنی نفاق و عناد) بودند؛ یکسان می‌دانست (کد: ۵۲۸) «مَنْ طَلَبَ الْحَقَّ فَأَخْطَأَهُ فَلَيْسَ كَمَنْ طَلَبَ الْبَاطِلَ فَأَذْرَكَهُ» (موسوی، ۱۴۲۶: ۵/ ۶۰۹).

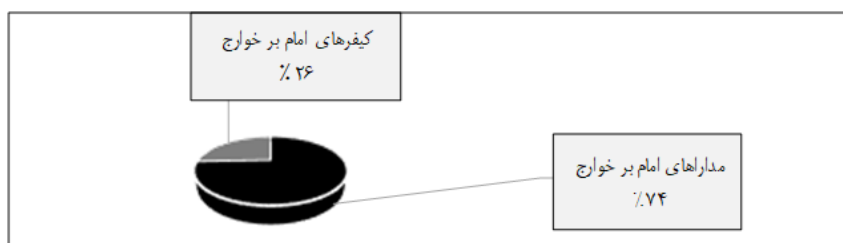
۱. «تَأْمُرُنِي أَنْ أَبْدَأَ بِالظُّلْمِ وَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ، وَأُعَاقِبُ عَلَى الطَّنَةِ وَ النَّهْمَةِ وَأَخْذُ بِالْفِعْلِ قَبْلَ كَوْنِهِ» (مفید، بی تا: ۸۹/۱).

جدول ۷. «شرح» مداراها و کیفرهای امام بر فرقه خوارج پس از جنگ نهروان

مضمون	ردیف	ریزمضمون	فراوانی کدها	فراوانی کل کدها	درصد کل کدها
مدارهای امام بر خوارج	۱	مناظره	۶	۲۶	٪۷۴
	۲	عفو از قصاص	۵		
	۳	عدل در اجرای قصاص	۴		
	۴	آسایش در زندان	۴		
	۵	عدم کیفر عملی (بسنده به کیفر کلامی)	۴		
	۶	مداوای مجروحان	۱		
	۷	رساندن مجروحان به وطنشان	۱		
	۸	غنیمت‌گیری حداقلی	۱		
کیفرهای امام بر خوارج	۹	جنگ	۵	۹	٪۲۶
	۱۰	زندان	۲		
	۱۱	قتل	۲		

نمودار ۷. «فراوانی کدهای» مداراها و کیفرهای امام

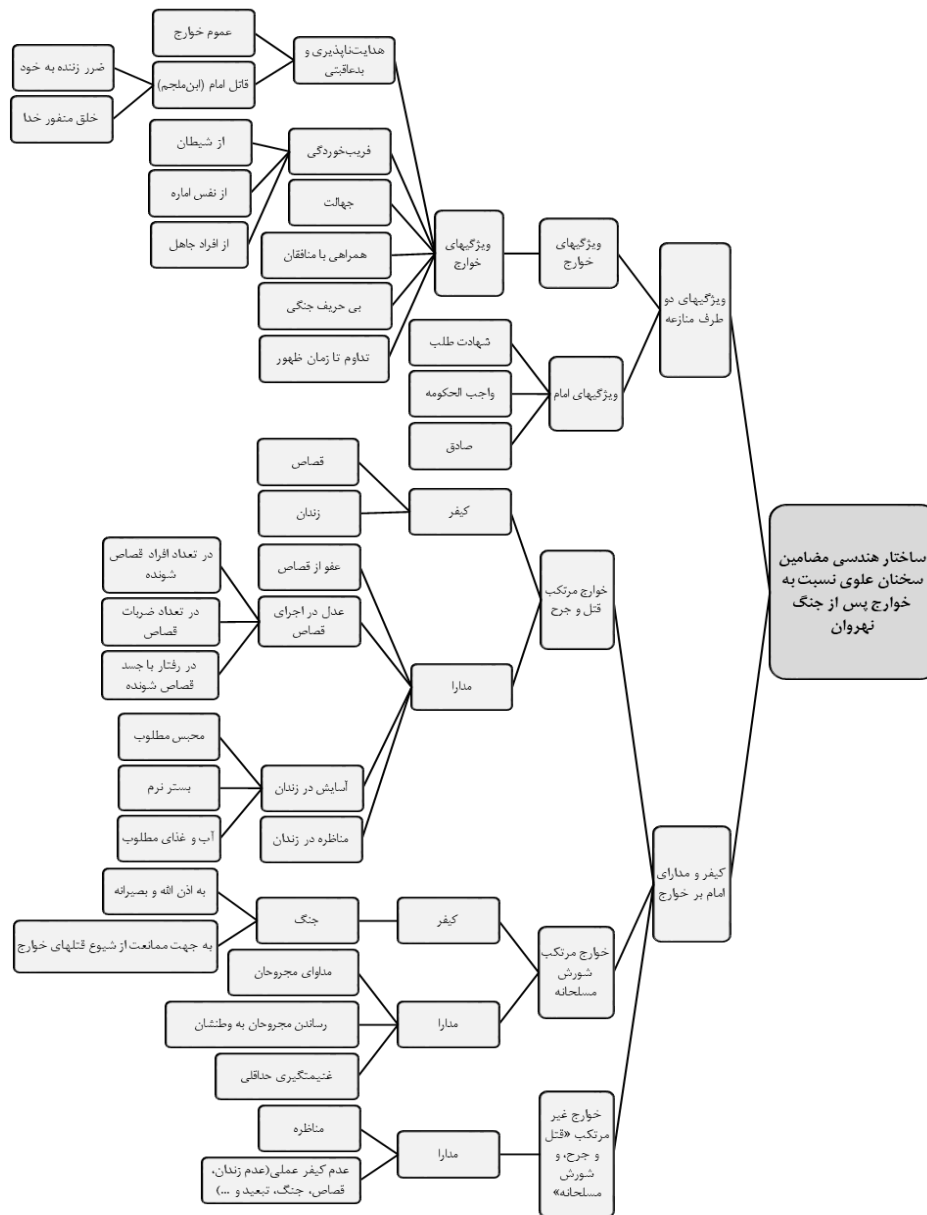
نمودار ۸. «درصد» مداراها و کیفرهای امام

۳. نتیجه‌گیری

با بررسی سخنان علوی در مواجهه با خوارج در بازه زمانی پس از جنگ نهروان نتایج ذیل حاصل شده است:

- حدود ۵۹٪ سخنان امام به بیان «مشخصه‌های دو طرف اختلاف» اختصاص دارد آن هم جهت تبیین حقانیت یا عدم حقانیت آنها.

- حدود ۴۱٪ سخنان امام به بیان انواع «کیفرها و مداراهای ایشان بر خوارج» اختصاص دارد آن هم جهت اعمال کیفر حداقلی بر خوارج و مدارای حداکثری با آنها.
 - پربسامدترین مضمون اصلی سخنان امام، تبیین «مشخصه‌های فرقه خوارج» است و پربسامدترین مضمون فرعی نیز تبیین «بدعاقبتی» و سپس «فربخوردگی» خوارج. کثرت فراوانی این مضامین بیانگر اهمیت والای آنها در نزد امام و به عبارت دیگر، بیانگر دغدغه اصلی امام در سخنان مذکورشان است.
 - از تجزیه و تحلیل سخنان علوی در باب «مشخصه‌های فرقه خوارج» نتیجه می‌شود: (۱) «توده خوارج» عابد بودند؛ اما به معایبی مبتلا بودند که مسبب ضربه آنها به دین می‌شد؛ مثلاً مبتلا به جهالت دینی بودند و به همین جهت، به سهولت در امور دینی دچار فریفتگی و خطا می‌شدند. (۲) جهالت گاه مبراکنده انسان از عقوبت و سرزنش است؛ اما جهالت خوارج مبراکنده آنها نیست؛ زیرا اکثر خوارج در ادامه به جهالت دینی خود «مقصر و گهنگار» بودند، و نه قاصر و بی‌گناه. (۳) تا زمان ظهور قائم(ع)، افراد عابدی با جهالت دینی و سایر معایب خوارج وجود خواهند داشت و چه بسا اشخاصی که در تشخیص عدم حقانیت تفکر آنها دچار تردید شوند. (۴) منافقان با سوء استفاده از جهل خوارج، خود را در جمع خوارج و به عنوان خوارج جا خواهند زد و حتی رهبری آنها را به دست خواهند گرفت.
 - در مقوله دوم؛ یعنی در بخش «کیفر و مدارای امام بر خوارج»، تأکید امام بر «مدارا» با خوارج متمرکز است و نه کیفر آنها تا حدی که قریب ۷۴٪ این بخش در باب مدارا و تنها ۲۶٪ در باب کیفر است.
 - پربسامدترین مدارای امام با خوارج، اعطای جواز مناظره و احتجاج و به عبارت دیگر، اعطای آزادی‌های بیانی به آنها بود که از مهمترین وجوه آزادی‌های بشری محسوب می‌شود.
 - اگرچه امام تفکر خوارج برحق نمی‌دانست؛ اما کیفرهای ایشان(ع) بر تمامی آنها وارد نمی‌شد؛ بلکه تنها بر خوارجی وارد می‌شد که مبادرت به یکی از دو عمل مقابل می‌کردند: ۱. قتل و جرح امام و پیروانش و ۲. شورش مسلحانه علیه امام و پیروانش؛ بنابراین تنها عامل «کیفر خوارج» از سوی امام؛ تعرضات جانی آنها بود و نه مخالفت‌های فکری - عقیدتی آنها و ...
 - هرچند امام خوارج فوق‌الذکر را کیفر می‌فرمود؛ اما حتی در هنگام کیفر آنها نیز انسانیت و مدارا را مدنظر داشت؛ مثلاً تأکید می‌فرمود بر: عفو آنها از قصاص، حفظ کرامتشان در زندان، مداوای مجروحانشان پس از جنگ و ...
- با توجه به مطالب فوق، و برخلاف ادعای برخی نواندیشان و مخالفان اسلام، حقوق انسانی خوارج با وجود اختلافات سیاسی - عقیدتی آنها با امام، نزد امام کاملاً محترم و محفوظ بود. مجموعه مضامین مذکور علوی، و به عبارت دیگر، «ساختار هندسی مضامین سخنان علوی، در مواجهه با خوارج در بازه زمانی پس از جنگ نهروان» به شرح ذیل است:

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه (تحقیق صبحی صالح).
- آصفی، محمدمهدی (۱۳۸۰ش). آموزه‌های فقهی جمل، صفین و نهران؛ فقه اهل بیت، ۷(۲۸)، ۵۵-۷۰.
- احمدیان، احمد، آبادی، اکرم و فراهتی، عباسعلی (۱۳۹۴ش). اصول اخلاقی و تربیتی برخورد با دشمنان در سیره امیرمومنان، نشریه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ۱(۱)، ۳۳-۵۰.
- افقری، ابن‌الرسول (۱۳۹۹ش). سرگذشت یک بیت (در باب ابن‌ملجم)، الجمعية الإيرانية، ۱۶(۵۷)، ۱۱۵-۱۴۰.
- اکبرزاده، اکبر (۱۳۸۳ش). علم امام و استقبال از مرگ، میلغان، ش ۳، ۶۳-۱۱۱-۱۱۴.
- ابن‌اثیر، علی‌بن‌ابی‌الکرم (۱۴۰۹ق). اسدالغابه. بیروت: دارالفکر.
- ----- (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر.
- ابن‌اعثم، أبو محمد أحمد (۱۴۱۱ق). الفتوح. بیروت: دارالأضواء.
- ابن‌بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵ش). علل الشرائع. قم: داوری.
- ابن‌تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۴۰۸ق). الفتاوی الکبری. بی جا: دارالکتب العلمیه.
- ابن‌حجر، احمد بن علی (۱۳۷۹ق). فتح‌الباری. بیروت: دارالمعرفه.
- ابن‌حنبل، احمد (۱۴۱۶ق). المسند. محقق: احمد محمد شاکر، قاهره: دارالحديث.
- ابن‌شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). مناقب آل أبي طالب. قم: علامه.
- ابن‌قتیبۀ دینوری، عبدالله بن مسلم (۱۴۱۰ق). الإمامة و السياسة. بیروت: دارالأضواء.
- ابن‌مزامح، نصر (۱۴۰۴ق). وقعة صفین. قم: منشورات مکتبة المرعشی.
- ابویعلی‌المصلی، احمد بن علی (۱۴۰۴ق). المسند. دمشق: دار المامون.
- ابی‌الفرج اصفهانی، علی‌بن‌الحسین (بی‌تا). مقاتل الطالبیین. بیروت: دار المعرفه.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ق). الجامع المسند. بیروت: دار طوق.
- بلاذری، أحمد بن یحیی بن جابر (۱۴۱۷ق). جمل من انساب الأشراف. بیروت: دار الفکر.
- پاشایی، هولاسو، شعبانی، محمدرضا، و استکی، جواد (۱۳۹۶). شناسایی عوامل موثر بر تحقق امنیت ملی در نهج‌البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، دوره ۵، ش ۱۸، ۳۳-۵۳.
- <https://doi.org/10.22084/nahj.2017.9200.1492>
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۳۶۶ش). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد (۱۳۹۵ق). الغارات. تهران: انجمن آثار ملی.
- ثنائی، حمیدرضا، و مجتهدی، مهدی (۱۳۹۷). زمینه‌های پیدایش قرآن‌بسندگی. نشریه سفینه، سال ۱۵، ش ۵۹، ۴۷-۶۵.
- ثواقب، جهان‌بخش، و بیرانوند، زینب (۱۳۹۵). عملکرد فرماندهان نظامی امیرالمؤمنین در سرنوشت پیکار صفین. تاریخ اسلام، دوره ۱۷، ش ۶۸، ۸۵-۱۳۴.
- جلالی، مسعود (۱۳۹۹). اباضیان (دایره المعارف بزرگ اسلام). تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱، ۸-۱۱.

- حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ق). *قرب الإسناد*. قم: مؤسسه آل البيت.
 - خویی، ابوالقاسم (۱۴۰۱ق). *البيان في تفسير القرآن*. قم: نورالهدی.
 - زبیدی، محمد بن محمد (بی تا). *تاج العروس*. بی جا: بی نا.
 - زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق*. بیروت: دار الکتب العربي.
 - زنجانی، ابو عبدالله (بی تا). *تاریخ قرآن*. تهران: الست.
 - طباطبایی، محمدحسین (۱۴۰۲ق). *المیزان في تفسير القرآن*. بیروت: الأعلمی.
 - طبرانی، سلیمان بن مطیر (بی تا). *معجم الاوسط*. قاهره: دار الحرمین.
 - طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). *مجمع البيان في تفسير القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
 - طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق). *تاریخ الأمم و الملوك*. بیروت: دارالتراث.
 - طریحی، فخرالدین (بی تا). *مجمع البحرين*. بی جا: بی نا.
 - طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق). *الأمالی*. قم: دارالثقافه.
 - فضل علی، نبی الله (۱۳۸۰). *اشعث و ابوموسی. نشریه معرفت*. ش ۴۰، ۵۷-۶۶.
 - فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی (۱۴۰۵ق). *ترجمه و شرح نهج البلاغه*. تهران: انتشارات فقیه.
 - قرشی، علی اکبر (۱۳۷۷ش). *مفردات نهج البلاغه*. تهران: قبله.
 - قطب الدین راوندی، سعید بن هبة الله (۱۴۰۹ق). *الخرائج و الجرائح*. قم: مؤسسه امام مهدی (ع).
 - کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تهران: دارالکتب الإسلامية.
 - مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. بیروت: دار الحیاء.
 - مروت، مجتبی (۱۳۹۰). *نقش کمیته بین المللی صلیب سرخ. پژوهش حقوق، دوره ۱۳، ش ۳۲، ۳۲۹-۳۳۶*.
 - مسعودی، علی بن الحسین (۱۴۰۹ق). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. قم: دار الهجرة.
 - مطهری، مرتضی (۱۳۸۹ش). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
 - مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). *الإرشاد في معرفة حجج الله*. قم: مؤسسه آل البيت.
 - ----- (بی تا). *الجملى*. بی جا: بی نا.
 - مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۰ش). *پیام امیرالمؤمنین*. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب.
 - ----- (۱۳۷۱ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الإسلامية.
 - منتسکیو، شارل لوئی (۱۳۴۹ش). *روح القوانين*. مترجم: علی اکبر مهتدی، تهران: امیر کبیر.
 - موسوی، صادق (۱۴۲۶ق). *تمام نهج البلاغه*. مشهد: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
 - نیشابوری، مسلم بن حجاج (بی تا). *صحیح مسلم*. بیروت: دار إحياء.
 - واحدی، علی بن احمد (۱۴۱۱ق). *اسباب نزول القرآن*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
 - یعقوبی، ابوالقاسم، عروتی، اکبر، و نادری پور، حسین (۱۳۹۹). *واکاوی مفهوم خرد و ویژگی های افراد خردمند در پرتو نهج البلاغه، فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، دوره ۸، ش ۳۲، ۱۴۱-۱۲۱*.
- <https://doi.org/10.22084/NAHJ.2021.22517.2532>
- Oliveira, M., Bitencourt, C., Santos, A. C. & Teixeira, E. K. (2016). Thematic Content Analysis: Is there a Difference Between the Support Provided by the

Maxqda and Nvivo Software Packages?, *Revista de Administração da UFSM*, 9(1), 72. <https://doi.org/10.5902/1983465911213>

- Vaismoradi, M., Jones, J., Turnen, H. & Snelgrove, Sh. (2016), Theme development in qualitative content analysis and thematic analysis, *Journal of Nursing Education and Practice*, 6(5), 100-110. <https://doi.org/10.5430/jnep.v6n5p100>
- Wilkinson, D. & Brimingham, P. (2003). *Using Research Instruments: A Guide For Researchers*, London: Routedledge.